قال الله تعالى قل هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون

الحمد لله والمنة

که این رساله فیض مقاله نامهٔ جدید نسخهٔ مفید مجموعهٔ نصائح ناظم

مسمّی به

پندنامهٔ کاظم

منظومه

شاعر باکمال ناظم بیمثال عالم المعی فاضل لوذعی جامع المحاسن والمکارم اعنی

جناب مولنا مولوی ابوناظم محمد کاظم صاحب سراجگنجی

(مدرس بی ایل هائی سکول سراجگنج ضلع پابنه بنگال)

حسب فرمایش جناب مصنف علّام

صرف ٹائیٹل

در مطبع [illegible] پرنٹنگ ورکس دهلی باهتمام الله [illegible] طبع گردید

سنه ۱۳۳۴ھ — ۱۹۱۶ع

بار اول — تعداد ۱۰۰۰ — قیمت ٦ آنه

فہرست مضامین کتاب پندنامۂ کاظم سراجگنجی

قل هل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون

لله الحمد والمنة

کہ این رسالۂ عجالہ فیض مقالہ نامۂ جدیدہ نسخۂ مفیدہ مجموعہ نصائح ناظم

مسمّٰی بہ

پند نامۂ کاظم

شاعر باکمال ناظم بیمثال عالم المعی فاضل لوذعی جامع المحاسن المکارم اغنی

حضرت مولٰنا مولوی ابو ناظم محمد کاظم صاحب سراج گنجی مدرس بی ایل

ہائی انگلش اسکول واقع سراج گنج ضلع پابنہ (بنگال) سابق

مدرس اوّل مدرسۂ شہزادپور وجوہالی وغیرہما حسب فرمائش خلیپ

مصنف علام

مطبوعہ شمس الانوار پریس میرٹھ مین چھپا

هو المعین وبه نستعین

دیباچه

بیان وجہ تالیف رسالہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم
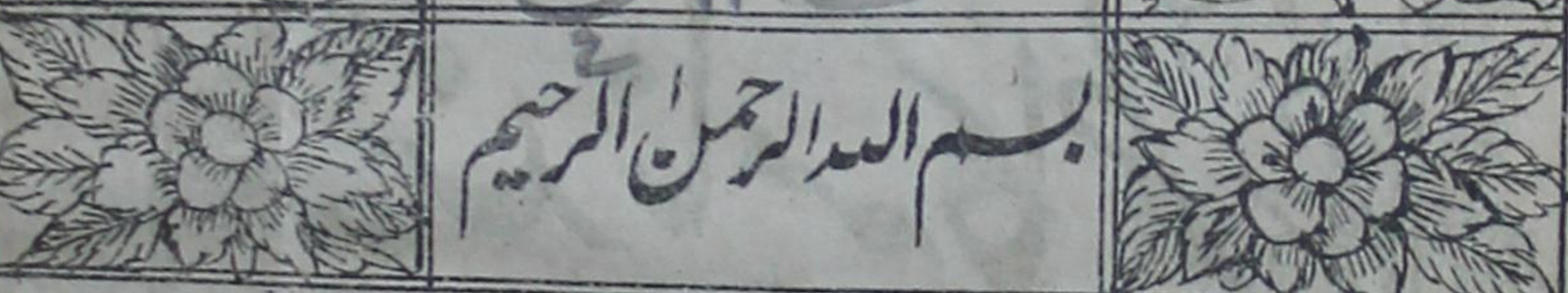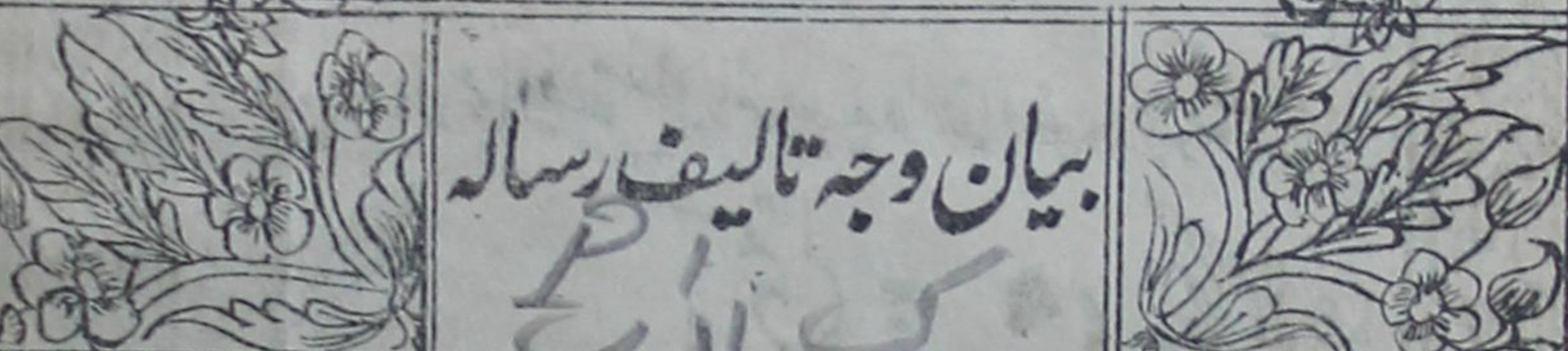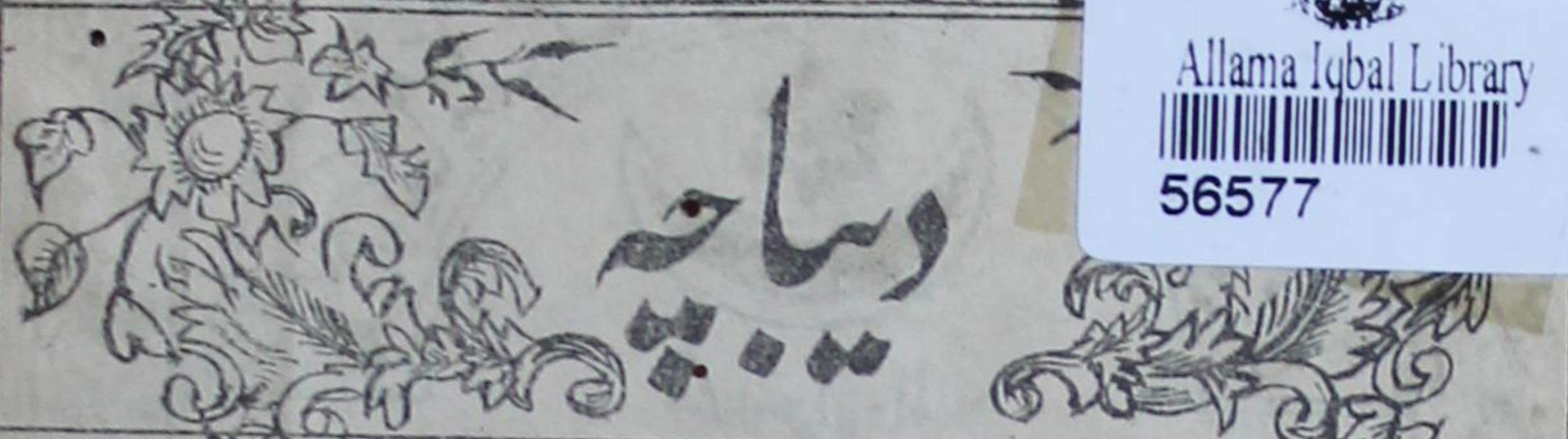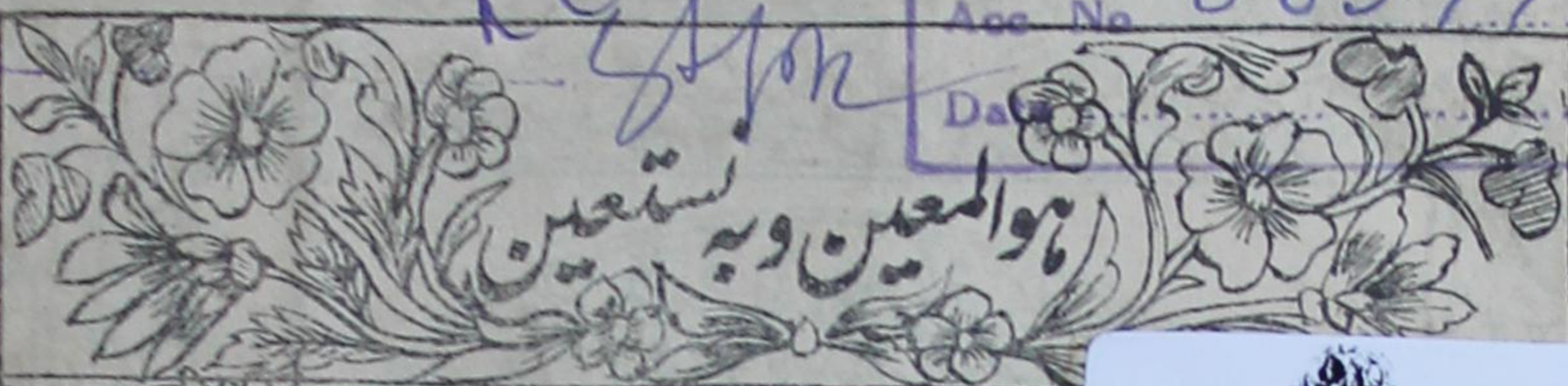
سبحان الذی اخرج الانسان۔ من عرصۃ العدام والکتمان علی صفحۃ الادراک والعرفان ورجحہ علی جمیع الحیوان والجان۔ والنطق لہ اللسان۔ بافصح البیان واوضح التبیان۔ وقدرہ علی الفعل والامکان۔ ومیزہ بالعلم والعقل والعرفان۔ والصلوٰۃ والسلام الاتمان۔ من الملک المنان۔ علی الرسول المبعوث الی الانس والجان من اول الدوران الی آخر الزمان النبی المعصوم الملقب بصاحب القرآن۔ الشفیع المشفع بحضرۃ الرحمن۔ للامم المستغرقین فی بحر الاثم والعصیان۔ والعدو والطغیان۔ وعلی الہ واصحابہ الجلیل الشان۔ الی یوم الخوف والامان۔ ووضع المیزان

ولنشر الادیان

اما بعد عاصی سراپا معاصی خادم متعلمین خاکپائے معلمین و مدرسین احقر و آثم ابوناظم محمد کاظم غفر لہ ولوالدیہ الجرائم المدعو بکاظم الدین ابن منشی محمد رجب علی ابن منشی محمد وزیر علی المرحومان اعطاھما الہ الغفران من الذنب والعصیان وادخلھما فی وسط الجنان قدیم متوطن موضع رانی پورہ متصل ہیل کوچی ضلع پابنہ فی الحال متمکن شہر سراج گنج میگوید کہ این حقیر پُر تقصیر گرفتار گردش چرخ پیر چندے بمدرسۂ واقعۂ قصبہ شہزادپور صینت عن الفتن والشرور متعلقہ ضلع پابنہ از مضافات بنگالہ بدرجۂ مدرس اول مشرف و ممتاز بود چون این مدرسہ را (بوجہ حصول ملازمتے اعلے و بدستیارئ مشغلۂ اولی بترقئ تنخواہ در بی ایل ہائی انگلش اسکول واقع شہر سراج گنج ضلع پابنہ کہ قریب مسکن است) وداع کردو رخت روانگی بربست ہمہ متعلمان و معلمان و طالبان و مدرسان مدرسۂ مذکور اصرار بسیار و استدعای بیشمار نمودند کہ مر ایشان را چند نصائح کنم و وداعی مواعظ دہم ہر چند قابلیت و لیاقت وعظ گوئی ندارم و سزاوار دادن پند و نصائح نیستم کما فی المثنوی المعنوی وغیرہ ؎

ہر یکے ناصح برائے دیگران	ناصحِ خود یافتم کم در جہان
وعظ گوئی خود نیاری در عمل	چشم پوشی ہمچو شیطانِ دغل

تاہم بنا بر اصرار ایشان و بمضمون "الدین النصیحۃ" سطرے چند فائدہ مند از احادیث و قرآن و اقوال بزرگانِ فراہم نمود و آنچہ بر خاطر فاتر از جانب خدائے ناصر و ساتر وارد گشتہ بسلک نظم در آوردم و نام این رسالہ "پند نامۂ کاظم" نہادم پس این آخری نصیحت بطور رخصتی وصیت است جمیع طلبہ مدرسۂ مذکور را

بالخصوص و دیگران را بالعموم مشتمل بر شرف و فضائل علم دین و عالمان و ترغیب
و تحریص ملک و قوم در طلب و تعلیم آن۔ پس اے طالبان علوم دینیہ ضروریہ و لے
جویندگان تعلیمات شرعیہ اُخرویہ این مقالہ عجالہ را بخوانید و نیکو بدانید و پند و
نصائح مندرجہ رسالۂ ہذا العمل آرید و کاربند گردید تا در دنیا و عقبیٰ فایز المرام و کامیاب
شوید و بندہ را نیز بدعائے خیر یاد و شاد نمائید اگرچہ خود را بفحوائی "من صنّف فقد استھدف"
نشانۂ تیرہائے ملامت و خدنگہائے سرزنش و غرامت ساختہ ام و ہدف سہم طعن
و تشنیع گردانیدہ ام امّا مامول از ناظران خطاپوش و مسئول از طالبان عطا
کوش آنکہ اگر از لغزش و مزلۂ قلم و قلت درایت و فہم در نظم قصورے و در رقم
فتورے واقع شود نظر بر معنیٔ "الانسان مرکّب من الخطاء والنسیان" داشتہ
بذیل عفو و کرم بپوشند و بمضمون "والعذر عند کرام الناس مقبول" معاف و معذور
دارند و بر قول "خذ ما صفا و دع ما کدر" کاربندند و حتی المقدور در اصلاح و
تصحیحش کوشند۔ من نہ شاعرم۔ نہ زبان آورم۔ نہ از قافیہ آگاہم۔ نہ سوئے ردیف
راہم۔ نہ از علم و فن خبرے دارم۔ نہ با وزن و بحرے سروکارم نہ عروض دانم و
نہ تقطیع خوانم۔ نہ اعتراضے بر من شود نہ سوالے۔ نہ جوابے از من آید نہ مقالے۔
نہ مدّعی شاعری نیم۔ بل معترف بقصورم۔ نہ لیاقتے دارم نہ بضاعتے۔ نہ سودے نہ تجارتے
از بے زرچہ سازد۔ ہمہ از بے پرچہ پرد از۔ پیر و بال شکستہ۔ و از بند سوال و جواب
رستہ۔ ؎ (کاظم سراج گنجی)

دلت اے آنکہ عالی گشت ظرفے	چو دانی زین نصیحت نامہ حرفے
نگاہت گر بیفتد بر خطائے	بکنی از لطف خود عفو و عطائے

زعین عاطفت این چشم دارم	کہ پوشی چشم از عیبے کہ آرم
بکس آہو نگیرد شیر مردان	کہ از نسیان نباشد پاک انسان
طمع دارم ز ناشر ہم ز ناظم	ز حق خواہند رحمت بہر کاظم

فالآن اذہب الی مقصودی الخطیر ۔ متوکلا علی اللہ القدیر ۔ فانہ ولی التوفیق خیر رفیق ولہ الجدیر ۔ حسبنا اللہ ونعم الوکیل ونعم المولیٰ ونعم النصیر ۔

الراقم بندہ آثم ابو ناظم محمد کاظم غفرلہ الجرائم
سراج گنجی مدرس اوّل شہزاد پورہ

مورخہ چہارم ماہ نومبر روز دوشنبہ سنہ ۱۹۱۲ء
مطابق قمری ماہ ذی القعد سنہ ۱۳۳۰ ہجری نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام
من اللہ القوی ۔۱۲۔

اللّٰھم یسّر لنا امورنا مع الراحۃ لقلوبنا وابدانا
والسلامۃ والعافیۃ فی دیننا ودنیانا وکن لنا صاحبا
فی سفرنا وحضرنا وخلیفۃ فی اھلنا واطمس علیٰ وجوہ
اعدائنا وامسخھم علیٰ مکانتھم۔ رب اشرح لی صدری
ویسّرلی امری واحلل عقدۃ من لسانی یفقھوا قولی
— ربّ یسّر ولا تعسّر وتمّم بالخیر —

بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم ○

تاج عنوان حمد رب العالمین
آنکہ پیدا کرد افلاک و زمین

در پناہ خویشم آور اے کریم[1]
از شرورِ نفس و شیطانِ رجیم
میکنم آغاز نامِ[2] زان نام قدیم
کوست خالق بی سہیم و بی ندیم
اے خدائے صاحب عرش ~~مجید~~ عظیم[3]
اے توئی زندہ کنِ عظم رمیم (استخوان پوسیدہ)
انت خلاق الثریا[4] والثریٰ[5] (پروین ۱۲ خاک ۱۲)
انت رزاق لذی روح الوریٰ

بحر رمل مسدس محذوف است کہ فاعلاتن فاعلاتن فاعلن باشد وگاہے مقصور آید یعنی بجائے فاعلن فاعلات میشود ۱۲
[1] اشارہ است بہ اعوذ باللّٰہ من الشیطان الرجیم ۱۲ منہ [2] اشارہ است بہ بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم ۱۲ منہ [3] ثریا بمعنی پروین و آن شش ستارہ است بر آسمان کہ باہم متصل باشد ۱۲ منہ [4] ~~ثریٰ~~ خاک نمناک و زیر زمین ۱۲ منہ

اَنْتَ مَوْلَائِی وَلِیِّی مَالِکِی
اَنْتَ فَتَّاحٌ حَفِیْظٌ نَاصِرٌ
اَنْتَ مُحْصٍ اَنْتَ مُبْدٍ قَابِضٌ
اَنْتَ حَقٌّ اَنْتَ حَیٌّ رَافِعٌ
اَنْتَ مُغْنٍ اَنْتَ بَارٍ مُقْسِطٌ
اَنْتَ قُدُّوْسٌ قَدِیْرٌ لَا یَزَالُ
اَنْتَ رَحْمٰنٌ لَّنَا یَا ذَا الْمِنَنِ
اَنْتَ شَافٍ اَنْتَ عَافٍ لِّلْاَنَامِ
اَنْتَ قَاضٍ اَنْتَ کَافٍ فِی الْاُمُوْرِ

اَنْتَ مُنْجِی اَنْتَ مُحْیِی هَالِکِی
اَنْتَ عَلَّامٌ سَمِیْعٌ نَاصِرٌ
اَنْتَ بَاقٍ اَنْتَ هَادٍ خَافِضٌ
اَنْتَ بَرٌّ اَنْتَ خَیْرٌ نَافِعٌ
اَنْتَ وَالٍ اَنْتَ عَالٍ مُبْسِطٌ
اَنْتَ سُبُّوْحٌ نَصِیْرٌ ذُوالْجَلَالِ
اَنْتَ تَسْکِیْنُ الْبَرَایَا فِی الْمِحَنِ
اَنْتَ دَفَّاعُ الْبَلَایَا وَالسَّقَامِ
اَنْتَ رَبِّی اَنْتَ حَسْبِی فِی الْخُطُوْرِ

حمد باشد مر خدا را دمبدم
ذات او فارغ ز هر نقص و ضرر
اے الٰہ مطلق[1] اے بے نیاز
بر عناصر قادرِ مطلق توئی
کردهٔ تعمیر کاخ شش جہات
از دو حرفِ کاف و نون این کن فکان
خلق و تکوین بی وسائط کرده
ایکه هستی پاک از کفو و مثال[4]

آنکه پیدا کرد مخلوق از عدم
کرده از کن[1] هر دو کون را جلوه گر
بیکس و بے چارگان[2] را چاره ساز
موجد دهر و حق بر حق توئی
کو مکون جز تو بهر کائنات
کرده موجود از کتم نهان
جمع ترکیب و بسائط[3] کرده
وی توئی بی ضد و بی جنس و همال

(الکون غنه / دینا ۱۲) (موجد ۱۲) (موجودات) (عالم موجودات ۱۲) (پرده ۱۲)

[1] کما قال الله تعالی و اذا قضی امرا فانما یقول له کن فیکون ۱۲ منه [2] رد بر دهریان است آنکه میگویند که دهر ازلی و ابدی است کسی موجد و خالق آن نیست ۱۲ منه [3] یعنی عناصر اربعه که بسائط اند چون با ترکیب آنها را جمع کردی یعنی بسیط را مرکب ساختی در آن احتیاج با وسائل و آلات نداشتی چنانکه انسان در ترکیب اشیاء محتاج آلات و اسباب اند ۱۲ منه [4] اشاره بسوره اخلاص ۱۲ منه

توحمیدی توحمیدی توصمد ‌‌ لم یلد لم یولد الله الاحد

نی ترا دختر نه اُمّ و نی پدر ‌‌ زوجه باشد نی ترا هم نی پسر

نی ترا باشد معین و نی نصیر ‌‌ نی ترا باشد وزیر و نی مُشیر

نی ترا باشد زکس امید و بیم ‌‌ فارغی از درد و تیمار و حکیم

از صفاتِ خلق ذاتِ تو بری ‌‌ زانکه از جملهٔ خلائق برتری (بیمار پرسی ۱۲)

ذاتِ پاکِ تو قدیم و قائم است ‌‌ دولتِ تو بی‌زوال و دائم است

تا ابد سلطانی تو مستقل ‌‌ نی دران نقصان آید نی خلل

ماسوایت جمله بیذ زیر دفنا ‌‌ جز تو نے بر ما و من[1] فرمانروا

هم توئی معبود بہر انس و جان ‌‌ جملهٔ عالم[2] بر درت سجده کنان

مر ترا لائق بود کبر و منی ‌‌ انت خلّاق و رزّاق و غنی

قطرها از ابرِ جودت آبدار ‌‌ ذرّها از مهر مهرت تابدار (آفتاب ۱۲ منه)

ق ‌‌ بهر وصفت اے خدائے بحر و بر ‌‌ گر مداد آید[3] ز دریا سر بسر

ق ‌‌ ور شجرهائے زمین خامه شود ‌‌ صفحه‌هائے آسمان نامه شود

ق ‌‌ ور زلب در حدِ تو ریزد گهر ‌‌ هر ملک هر حور هر جن و بشر

هم نویسند آن همه تا یومِ دیں ‌‌ از هزاران یک نیاشد بالیقین

بحر چون یک قطره[4] ناید در شمار ‌‌ از صنیعِ خویش گردد شرمسار

ترک کردم پس همه قیل و مقال ‌‌ نعتِ پیغمبر نویسم حسبِ حال

---

[1] از ما و من مراد مخلوقات است ۱۲ منه [2] کما قال الله تعالی الم تر ان الله یسجد له من فی السموات ومن فی الارض والشمس والقمر والنجوم والجبال والشجر والدواب وکثیر من الناس ۱۲ منه [3] اشاره است بآیهٔ شریف قل لو کان البحر مدادا لکلمات ربی الخ ۱۲ منه [4] یعنی چون بمقابلهٔ بحر عظیم و دریائے ضخیم یک قطره هیچ قدر و حقیقت ندارد و پس حمد و ثنای پروردگار و صانع بے انباز و یارکه بمنزلهٔ بحریست زخار و دریاست ناپیداکنار حمد و ثناخوانی شاعر بے مقدار چه قدر و حقیقت دارد کما قال النبی علیه السلام لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک ۱۲ منه

آنکه در قرآن نسبت و صفتش یاسین
وآنکه ذاتش رحمة للعالمین

بعد حمدِ خالقِ ارض و سما
من چه گویم نعتِ احمد از زبان
باعثِ ہدیٰ ہدای انس و جان
خاص محبوبِ خدائے کبریا
در فضائے نہ فلک معراج او
مصدرِ فیضان والطافِ عمیم
حامد و محمود و احمد نام او
از خمیرش شد مکرم ماؤ طین
بعثتِ او رحمتِ حق بر زمین
سرورِ صدرِ علاؤ برتری
عاشق و معشوقِ دادارِ جلیل
شافعِ غمخوارِ بہر امتان
ساقیٔ کوثر ملیکِ سلسبیل
دین او نزدِ خدا افضل ترین

اند کے خوانم ثنائے مصطفٰی
تا فت افلاک و زمین از نور آن
مقتدا و خاتمِ پیغمبران
درمیانِ انبیاؤ اولیا
از پئے بخشش ہمہ محتاجِ او
بحرِ فضل و صاحبِ خلقِ عظیم
رحمتِ ایزد بود ہمگامِ او
در صفوفِ اصفیا صفہ نشین
مقدمش زیبِ مکان وہم مکین
نورِ شمعِ مجلسِ پیغمبری
منزلِ وحی و ورودِ جبرئیلِ او
دردمند و مونسِ روح و روان
عادلِ کل بے عدیل و بی مثیل
شرعِ او نساخِ شرعِ باطلین

ما کما قال اللہ تعالیٰ فی شانہ علیہ السلام وانک لعلیٰ خلق عظیم ۱۲ منہ ۲ اشارہ است بآیہ شریف وما ارسلناک الا رحمۃً للعالمین ۳ اشارہ است بسورہ کوثر ۱۲ منہ

از طفیل او خدا کردہ عیان
گر نبودے ہادئ آخر زمان
گر نیاوردے چراغ آن نامدار
گر ندادے حق ورا حبل المتین[۱]
نامدے گر آن رسولِ بے نظیر
غیر ذاتِ آن شفیع المذنبین
آفریدہ حق ورا از بہر آن
بود او در کاخ دین کرسی نشین
خود خدا شد واصفِ خلق نکو
از ہوس در نعت چون برانم نفس
یارب از من صد درود و صد سلام
بہ کہ سازم جانِ خود قربانِ او

ملت اسلام را با برکن فکان
(عالم موجودات ۱۲)
کی اشاعت یافتے دین در جہان
تیرہ بودے ہمچو شب روئی نہار
دینِ ما محکم نبودے این چنین
عاصیان را کس نبودے دستگیر
نیست پشتے و پناہے بر زمین
تا نہد مرہم بزخمِ خستگان
بُد ہنوز آدم میان آب و طین[۲]
(گل ۱۲)
آمدہ یاسین وطٰہٰ وصفِ او
در ثنایش نصِ قرآنست و بس
بر وے و بر آل و ازواجش مدام
پس بگویم مدحتِ یارانِ او

در مدیح چار یارِ با صفا
چار رکنِ کاخ شرع مصطفا

جملہ اصحاب مقبولِ خدا
در کلامِ خود خدائے دو جہان
پیشوائے راہِ دینِ کبریا
خیر امت[۳] گفت شان با عز و شان

[۱] رسن مضبوط و استوار مراد آزان قرآن شریف است ۱۲ منہ [۲] اشارہ است بحدیث
کما قال النبی علیہ السلام کنت نبیا و آدم بین الماء و الطین ۱۲
[۳] اشارہ است بآیہ کریمہ کنتم خیر امۃ اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنہون عن المنکر
وتؤمنون باللہ ۱۲ ۔

در کلام اللہ بجائے دیگرست　　ولتکن[ف۱] منکم کہ شان را درخورست

گفت پیغمبر کہ اصحابی[ف۲] بنجوم　　در علوم و در فنون و در فہوم

بر ہمہ چون لازم[ف۳] از من سنت است　　سنتِ شان ہمچنین بر امت است

ذاتِ بوبکر رض از صحابہ برتر است　　دینِ احمد را از و کرّ و فر است [حشمت و دبدبہ ۱۲]

در زمانِ ابتلاء او یار بود　　ثانی اثنین اذ ہما فی الغار بود

آن عمر رض کز بہر دین حصنِ حصین [قلعۂ استوار و مضبوط]　　پیشوائے عادلین و قاہرین

وحی اکثر از خدائے بحر و بر　　یافتے[ف۴] انزال بر رائے عمر رض [یعنی نازل میشد ۱۲]

حضرتِ عثمان با شرم و حیا　　خسرو اورنگ اقلیم سخا [بادشاہ ۱۲ تخت ۱۲]

بودہ آن محبوبِ ربّ المشرقین　　شوہرِ دو[ف۵] دختر جدّ الحسین

عارف و زاہد علی رض مرتضےٰ　　صہرِ سرورِ دارِ رسل شیرِ خدا [داماد ۱۲]

حیدرِ کرّار[ف۶] و ہم زوجِ بتول [یعنی حضرت علی رض ؛ یعنی حضرت فاطمہ رض]　　نیز بود او ابنِ عمِّ آن رسول ع

چار اصحاب اند یارانِ نبی　　از دل و جان دوستدارانِ نبی

مثلِ پروانہ بہ پیغمبر فدا　　جان نثار و غمگسارِ با صفا

الغرض چار اند اصحابِ کبار [بزرگ ۱۲]　　حامیٔ دینِ نبی با وقار

معدنِ رشد و ہدایت این چہار　　مخزنِ پند و درایت این چہار

ہر چہار اسلام را پشت و پناہ　　رہنمائے خلق و منظورِ الٰہ

ف۱ اشارہ بایۂ شریف ولتکن منکم امۃ یدعون الی الخیر و یامرون بالمعروف و ینہون عن المنکر ۱۲ منہ ف۲ اشارہ است بحدیث اصحابی کالنجوم فبایہم اقتدیتم اہتدیتم ۱۲ و ایضاً قال علیہ السلام مثل اصحابی مثل النجوم من اقتدی بشیٔ منہ اہتدی ۱۲ مشکوۃ ف۳ اشارہ بحدیث علیکم بسنتی و سنۃ الخلفاء الراشدین المہدیین ۱۲ مشکوۃ محمد کاظم سراج گنجی - ف۴ در کتاب مذکور است کہ آیت پردہ وغیرہ کل بست آیات شریفہ موافق رائے حضرت عمر رض نازل شدہ است ۱۲ منہ ف۵ چنانچہ مذکور است حضرت عثمان رض ذوالنورین دو دختر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

بهر پیغمبر ندیم و هم مشیر | هم غنی بودند و هم حق را فقیر
هر خلیفه بود زایشان مقتدر | سیم و زر شان[۱] چون سفال اندر نظر
آفتابِ نصفت و بدرِ کمال | والهٔ عشق رسولِ ذوالجلال
صاحب سیف و قلم با عزّ و جاه | مأمنِ دین و هدای بی اشتباه
کانِ حلم و مرجع صدق و صفا | مظهر علم و عمل صبح و مسا (شام)
دین حق زایشان گرفته انتظام | شد خلافت ختم بر شان لاکلام
هست آل مصطفی[۲] کشتی نوح | گر شوی راکب بر آن یابی فتوح
جمله اصحاب نبی قدسی صفات | الفتِ شان بهر ما وجه نجات
تابعِ شان تابعِ حکم حفی (نام رسول) | خادمِ شان خادمِ پاکِ صفی (نام رسول ۱۲)
گر همی خواهی نجات اُخروی | جمله را کن از دل و جان پیروی

---

[۱] یعنی سیم و زر در نظر شان همچون سفال بی قدر و حقیقت بود ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی

[۲] کما فی الحدیث عن ابی ذر انه قال وهو آخذ بباب الکعبة سمعت النبی صلی الله علیه وسلم الا ان مثل اهل بیتی فیکم مثل سفینة نوح من رکبها نجا ومن تخلف عنها هلک رواه احمد کذا فی المشکوة وتوضیحه ان محبتهم والفتهم سبب النجاة والخلاص فینا من العذاب الالیم ومخالفتهم وسبهم والبغض معهم موجب النخجلة و المنفرة من الله العلیم فمن دخل فی تلک السفینة بالمحبة والالفة والهدایة بنجوم الصحابة نجا مع الناجین ومن تخلف عنها ولم یدخل فیها هلک مع الهالکین و اما من دخلها ولکن لم یهتد بنجوم الصحابة فقد ضل وغوی و وقع فی ظلمات لیس بخارج منها ولوید هذا ما اخرجه احمد بطریق آخر قال قال علیه السلام النجوم امان لاهل السماء فاذا ذهبت النجوم ذهب اهل السماء و اهل بیتی امان لاهل الارض فاذا ذهب اهل بیتی ذهب اهل الارض ۱۲ هذا التوضیح ماخوذ من حاشیة المشکوة مختصراً ۱۲ منه

حُبِّ شان[1] حُبِّ نبیؐ پاک دان　　بُغضِ شان بُغضِ شہِ لولاک دان

گر ترا باشد بایشان دوستی　　جنتی باشی یقیناً جنتی

با یکے گر بغض میداری شقی　　دوزخی باشد بلاشک دوزخی

از یکے باشد کسے گر بدگمان　　گردد آن مردودِ خلاقِ جہان

از تعصّب دور باش ای بوالفضول　　ورنہ بر تو قہرِ حق یابد نزول

از تعصّب ہر کرا شد ظنِّ بد　　گشت او مطرودِ درگاہِ صمد

گر تو خواہی شرحِ اشعارِ مرا　　طُول ولبسط و صدقِ گفتارِ مرا

در صحاحِ ستّہ[2] کن فہمِ حدیث　　ہر کہ روتابد ازان گردد خبیث

ہم نگہ کن در کتابِ آن فرید　　مُنطقُ الطیر ست نامِ آن پدید

یعنی شیخ فرید الدین عطار ۱۲

[1] کما فی الحدیث عن عبد اللہ بن مغفل قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اللہ اللہ فی اصحابی اللہ اللہ فی اصحابی لا تتخذوہم غرض من بعدی فمن احبہم فبحبی احبہم ومن ابغضہم فببغضی ابغضہم ومن اذاھم فقد اذانی ومن اذانی فقد اذی اللہ ومن اذی اللہ فیوشک ان یاخذہ رواہ الترمذی ۱۲ وایضاً حدیث آخر عن ابن عمر رضؓ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اذا رایتم الذین یسبّون اصحابی فقولوا لعنۃ اللہ علے شرکم رواہ الترمذی ۱۲ وایضاً قال علیہ السلام اکرموا اصحابی فانہم خیارکم ثم الذین یلونہم ثم الذین یلونہم ثم یظہر الکذب رواہ مسلم ۱۲ وایضاً قال علیہ السلام لا تسبّوا اصحابی فلو ان احدکم انفق مثل اُحُدٍ ذہبا ما بلغ مُدّ احدہم ولا نصیفہ ۱۲ مشکوٰۃ وایضاً عن ابن عمر رضؓ قال کنا فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا نعدل بابی بکرؓ احداً ثم عمر ثم عثمان رضؓ ثم نترک اصحاب النبی صلعم لا نفاضل بینہم رواہ البخاری وفی روایۃ لابی داؤد قال کنا نقول و رسول اللہ صلعم　　افضل امۃ النبی صلعم بعدہ ابوبکر ثم عمر رضؓ فی الیواقیت عن الشیخ اعلم انہ لیس فی امۃ محمد صلعم من ابی بکر غیر عیسے ۱۲ وسوا ذلک احادیث صحیحۃ کثیرۃ فی مناقبہم و وجوب الکف والاحتراز عن السب والطعن والبغض فیہم فمن یرید زیادۃ التنبیہ والطول فلیرجع الی الکتب المملوۃ من احادیث الرسول ۱۲ منہ

[2] یعنی بیان احتراز تعصّب و بغض و سبّ در شان صحابہ کرام و آل عظام در کتب احادیث کہ مشہور صحاح ستہ یعنی بخاری مسلم۔ ابوداؤد و ترمذی۔ نسائی۔ ابن ماجہ) است بامعان نظر ملاحظہ باید کرد و نیز در کتاب مثنوی منطق الطیر کہ از تصانیف حضرت مولانا شیخ فرید الدین عطار رحمۃ اللہ است بنظر انصاف وچشم اعتراف مطالعہ و معاینہ باید نمود کہ در آن بالتفصیل

در پس ختم مدیح چار یار
از پے خوف طوالت در کتاب
الفت شاں در دلم داری آگہ
اے خدا ہر دم رسان از من سلام

گو بمیت این پند نیکو یاد دار
من نیایم گر ہمہ را تو بیاب
دشمن شان را بکن خوار و تباہ
بر روان عترت خیر الانام

عرض مے سازم کنون پیش خدا
آنکہ محتاجش ہمہ شاہ و گدا

یا بصیر و یا خبیر و یا رقیب
یا رؤف و یا لطیف و یا غفور
یا سلام و یا عزیز و یا احد
یا عفوّ و یا وحید و یا شہید
یا معز و یا مذل و یا ممیت
اے مصوّر اے مقدّر ای علیم
اے خدائے پاک توّاب و رحیم
ایکہ ذات تست غفار الذنوب
اے خدائے مالک و ربّ العباد
از برائے آن بزرگان و مہان
اے خدائے خالق نخل و شجر (یعنی صحابہ کرام ۱۲)
خاتمہ بالخیر کن ربّ معین
پیش تو پیوستہ دارم این نیاز

یا کبیر و یا مجیب و یا حسیب
یا غنی و یا صبور و یا شکور
یا قوی و یا متین و یا صمد
یا بدیع و یا معید و یا رشید
یا جلیل و یا وکیل و یا مقیت
اے مقدم اے مؤخر اے حلیم
قاضی حاجات وہاب و کریم
و یکہ شان تست ستار العیوب
کاظم از عون تو دارد این مراد
سہل کن بر من بوقت نزع جان
از جہان دون بایمانم ببر
از طفیل ذات ختم المرسلین
کم ز دوزخ دہ پناہ ای کارساز

خوارم از گوساله نفسِ خوار[۱۵] — کرده ام عمداً گناهِ بیشمار

در رهِ حرص و هوایم مستدام (همیشه ۱۲) — در رهِ زهد و تقایم سست گام

سالها کردم گنه بی غش و غل — آمدم بر درگهت اکنون خجل

من گنهگارم توئی غفّار من — من چه از عیبم توئی ستار من

ای رحیم از رحم کن بر من نظر — کالعدم عصیان من کن سر بسر

ساز پاکم از همه اعمال بد . — هم ز عیب و جهل و هم کین و حسد

چون ندارم جز تو کس آمرزگار — آمدم زین رو بتو امیدوار

نفس و شیطان را ز قربم دور کن — بعد ازان روح مرا مسرور کن

قلب من از عشق خود پُر نور دار — سینه ام از حُبّ خود معمور دار

در درون من نگنجد غیر تو — واندرین گلشن بماند سیر تو

رحم تو گردد اگر یار و معین — وارهم از بند شیطانِ لعین

چون عطا کردی مرا علم و یقین — هر دو باشد زان من تا یوم دین

از بیان عقد اللسان (یعنی قرآن) را حل بکن — بر دلم بکشا در علم لدن (یعنی از ملک من ۱۲)

یا الهی کن بمن لطف و کرم — تا در آرم پندها را در قلم

طاقتِ نظم کلامم کن عطا — تا نماند اندران نقص و خطا

پندها را در دلم الهام کن — وین رساله را بخیر اتمام کن

هرچه دارم مدّعا آنرا برار — سهل گردان بهرِ من این دشوار کار

۱۵ اشاره است بآیۂ کریمہ عجلاً جسداً خوار، سامری از زر لعبتے ساختہ بود کہ مثل گوسالہ بانگ مے زد منہ ۱۲.

چون تو باشی بندہ را مشکل کشا
گر عنایاتت نباشد دم بدم
دستِ فضلت گر نباشد ناصرم
اے خدا مقبول کن این کتاب
وین نصیحت نامہ را از فرطِ جود
ہر کہ بیند لغزشم اندر کتاب
کے مبرا از خطا انسان بود
نقشِ من در دہر ماند یادگار
ہر کہ خواند این رسالہ بار بار
بہر من سازد دعا پیشِ غفور
کاظما پایان ندارد این سخن
ہین بعجلت ختم کن این مزدکار

کی کشاید غیرِ تو این عقدہا
چون زند کس در رہ مقصد قدم
در حصولِ آرزوہا قاصرم
بہرہ بردارند از وی شیخ و شاب
سازِ منظورِ خلائق اے ودود
چین بر ابرو نارد از روی عتاب
زانکہ انسان[ف] خلق از نسیان بود
زیست را یک ذرہ نبود اعتبار
از دعائے او منم امیدوار
تا بحشر از نار آیم سوئے نور
در پئے اصلی مارب عزم کن
تا بود نامت بہ نیکی یادگار

(پیر ۱۲ — جوان ۱۲ — پاک ۱۲ — زندگی — کتاب)

فضل علم دین و فضل عالمان
میکنم تفصیل اینہا را عیان

گوش کن اے نونہال باغِ جان
تا شوی مائل بسویش ہر زمان

فضل علم دین کہ سازم بیان
دائما کوشش کنی در فہم آن

ف اشارہ است بسوی الانسان مرکب من الخطاء والنسیان ۱۲ منہ

فرض شد بر تو حصول علم دین — از حدیث[1] پیشوائے مرسلین

بین حدیث[2] مصطفی کو این بود — علم آموزید اگر در چین بود

دولت علم است ارث[3] انبیا — نیز ارث عالمان بے ریا

فضل عالم در حدیث[4] دیگر ست — کز ہزاران مرد عابد بہتر ست

فضل عالم بر گروه عابدان — فضل احمد وار[5] بر ادنائے تان

فضل عالم را نبی کرده بیان — چون قمر را فضل[6] بر سیارگان (یعنی ستارگان ۱۲)

زائر عالم بقلب با صفا — شد بعینہ زائر کل انبیا[7]

در حدیثے[8] مصطفی فرموده است — موت عالم موت عالم بوده است

ہم خدا و ہم ملائک ز آسمان — ہم زمین ہم جملہ مور و ماہیان

ے۱ حدیث است طلب العلم (ای طلب علم الدین) فریضة علی کل مسلم ومسلمة ۱۲ مشکوٰة

ے۲ حدیث است اطلبوا العلم ولو کان بالصین ۱۲ وایضاً عن ابن سیرین قال ان ہذا العلم دین فانظروا عمن تاخذون دینکم ے۳ اشارہ است بحدیث ان العلماء ورثة الانبیاء ۱۲ مشکوٰة

ے۴ حدیث است فقیہ واحد اشد علی الشیطان من الف عابد ۱۲ مشکوٰة

ے۵ حدیث است فضل العالم علی العابد کفضلی علی ادناکم ۱۲ مشکوٰة

ے۶ حدیث است ان فضل العالم علی العابد کفضل القمر لیلة البدر علی سائر الکواکب ۱۲ مشکوٰة

ے۷ اشارہ است بحدیث من زار العلماء فقد زار الانبیاء ۱۲ ے۸ اشارہ است بحدیث موت العالم موت العالم ۱۲ وایضاً عن عمرؓ موت الف عابد قائم اللیل وصائم النہار اہون من موت عالم بصیر بحلال اللہ وحرامہ ۱۲ احیاء العلوم محمد کاظم سراج گنجی ۔

بہر اہلِ علم در پیشِ خدا / ہر یکے زینہا ہمی سازد دعا[1]

ہر کہ بہر علمِ دین باشد دوان / سوئے باغ خلد او باشد روان[2]

ہر ملک از راہ او با خرمی / گسترد[3] بازوئے خود را بر زمی

تا رود بر بازوئے شان طالباز / در تلاشِ علم پویان ہر زمان

در حدیث حضرت آمد این چنین / یعنی مدح[4] طالبانِ علمِ دین

ہر کہ شد موتش بسعی علم دین / یابد او اجرِ شہادت[5] بالیقین

بے حساب و بے عتاب و بے قصور / داخلِ فردوس گردد بالضرور

برگزید[6] ایزد میانِ انس و جان / صاحبانِ علم را اندر جہان

[1] حدیث است ان العالم لیستغفر لہ من فی السموات ومن فی الارض والحیتان فی جوف الماء ۱۲ مشکوۃ
وایضاً ان اللہ وملائکتہ واہل السموات والارض حتی النملۃ فی جحرہا وحتی الحوت لیصلون علی معلم الناس الخیر ۱۲
مشکوۃ وایضاً عن الحسن البصری قال من خرج من بیتہ فی طلب العلم حفتہ الملائکۃ باجنحتہا وصلت علیہ
الطیور فی جو السماء والسباع فی البر والحیتان فی البحر واتاہ اللہ اجر اثنین وسبعین شہیداً ۱۲ تنبیہ وایضاً عن
انس بن مالک قال قال رسول اللہ صلعم ما من متعلم یختلف الی باب العلم الا کتب اللہ لہ بکل قدم عبادۃ سنۃ ویرفع لہ بکل
قدم فی الجنۃ ویمشی علی الارض والارض تستغفر لہ ویمسی ویصبح مغفوراً لہ وشہدت لہ الملائکۃ تنبیہ الغافلین ۱۲
[2] حدیث است من سلک طریقاً یطلب فیہ علماً سلک اللہ بہ طریقاً من طرق الجنۃ ۱۲ مشکوۃ وایضاً من سلک طریقاً یلتمس فیہ
علماً سہل اللہ لہ بہ طریقاً الی الجنۃ ۱۲ مشکوۃ [3] اشارہ است بحدیث ۔ ان الملائکۃ لتضع اجنحتہا رضیً
لطالب العلم ۱۲ مشکوۃ [4] کما ورد الحدیث فی فضیلۃ طالب العلم والعلماء کقولہ علیہ السلام من خرج فی طلب العلم
فہو فی سبیل اللہ (ای فی الجہاد) حتی یرجع (الی بیتہ) ۱۲ مشکوۃ وایضاً عن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلعم
طلب العلم افضل عند اللہ من الصلوٰۃ (النافلۃ) والقیام والحج والجہاد رواہ الدیلمی ۱۲ ہدایۃ الاذکیاء وایضاً قال
علیہ السلام من جاءہ الموت وہو یطلب العلم لیحیی بہ الاسلام فبینہ وبین النبیین درجۃ واحدۃ فی الجنۃ (وہی درجۃ
النبوۃ) ۔ وایضاً عن انس بن مالک عن النبی علیہ السلام قال من طلب العلم للہ تعالیٰ فہو کالصائم نہارہ والقائم لیلہ و
باباً من العلم یتعلمہ الرجل خیر من ان یکون لہ ابو قبیس ذہباً فانفقہ فی سبیل اللہ تعالیٰ ۱۲ تنبیہ الغافلین [5]
کما فی الحدیث عن ہریرۃ وابی ذر رضی اللہ عنہما قالا باب العلم نتعلمہ احب الینا من الف رکعۃ سمعنا رسول اللہ صلعم یقول اذا جاء

ہو طالب العلم الموت وہو علی ذالک فہو شہید ۱۲ کفایۃ الاتقیاء وایضاً مذکور فی شرح الحدیث موت الغربۃ شہادۃ [6] اشارہ است بایۂ کریمہ قل ہل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون ۱۲ محمد کاظم سراج بخشی

عالمان دانندگان خیر و شر　　جاهلان بے عقل مثل جانور

زندگی بر عالمان آب حیات　　زندگی بر جاهلان شکر ممات

تا توانی شو نفور از جاهلان　　الامان از جهل ایشان الامان

اے پسر از صحبت جاهل گریز　　آبروئے خود بنادانی مریز

صحبت عاقل ترا عاقل کند　　صحبت جاهل ترا جاهل کند

صحبت عالم ترا عالم کند　　صحبت ظالم ترا ظالم کند

علم یک لطف است ز الطاف خدا　　علم یک وصف است ز اوصاف خدا

علم نبود غیر فضل کردگار　　هر که حاصل کرد شد ذو اقتدار

علم باشد غازهٔ حسن و جمال　　علم باشد همدمت در کل حال

هست انسان اشرف[2] حاصل بعلم　　دین و ایمانش شود کامل بعلم

علم آمد وجه اعزاز بشر　　نیست فرقے ورنہ در انسان و خر

علم دین راهست شان برتری　　گر بیاموزی بیابی سروری

اندرین دنیات باشد عز و شان　　باز در عقبی ست ماوایت جنان

بر سر آدم کلاهِ علم بود　　عالمش سبّوحیان کردش سجود

هم ز علم و فضل و عرفان و یقین　　مرغ تا ماهی بود زیر نگین

ف۱ کما فی الحدیث عن ابی ذر قال حضور مجلس عالم افضل من صلوٰة الف رکعة و عیادة الف مریض و شهود الف جنازة ۱۲ احیاء العلوم ف۲ کما قال الغزالی فی تفسیر قوله تعالی و لقد کرمنا بنی آدم ان الخاصیة التی تتمیز بها الناس عن البهائم هو العلم فالانسان انسان بما هو شریف لاجل العلم ۱۲ احیاء العلوم

علم گرداند سفیہاں را شریف[1] ❊ ور بود نادان شود مردِ عریف

علم اگر حاصل کند مردِ ذلیل ❊ پیش درگاہِ خدا گردد جلیل

ہر کجا عالم رود با کرّ و فر ❊ خلق بہر خدمتش بندد کمر

مال و زر فوری بود دنیا بد قرار ❊ علم لیکن دائم ست و برقرار

علم باقی - مال و زر فانی بود[2] ❊ ہر کہ نکند فرق نادانی بود

دُزد نتواند ستاند نقدِ علم ❊ فقدِ عز و جاہ باشد فقدِ علم (گم کردن ۱۲)

آب نتواند گداز د علم را ❊ باد کی برباد سازد علم را

گر کنی حاصل ز حق این مرتبہ ❊ نیست در دارین بہ زین مرتبہ[3]

علم و فن را مایہ کن از جان و دل ❊ تا بتابد نور او در آب و گِل

با مشقت علم را در کف بگیر (یعنی حاصل بکن ۱۲) ❊ حق ترا باشد مددگار و نصیر

گر بخواہی از سقر یابی خلاص ❊ ور بباغِ خُلد (بہشت) خواہی جائے خاص

علم حاصل کن کہ باشی کامگار ❊ تا ترا باشد بمقر دار القرار

گر بخواہی وارہی در روزِ حشر ❊ علم دین برخوان کنش آنگاہ نشر

گر تو می خواہی کہ گردی حق شناس ❊ علم را در خاطرِ خود دار پاس

گر تو خواہی در جنان باشی کریم ❊ علم دین آموز ہر دم لے ندیم

[1] کما قال علی رض فی دیوانہ ٥ فان المال یفنی عن قریب وان العلم باقٍ لا یزال ۱۲ [2] کما ورد فی الحدیث سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن رجلین کانا فی بنی اسرائیل احدہما کان عالما یصلی المکتوبۃ ثم یجلس فیعلم الناس الخیر والآخر یصوم النہار ویقوم اللیل ایہما افضل قال علیہ السلام فضل ہذا العالم الذی یصلی المکتوبۃ ثم یجلس فیعلم الناس الخیر علی العابد الذی یصوم النہار ویقوم اللیل کفضلی علی ادناکم ۱۲ مشکوٰۃ وایضاً قال ابن عباس للعلماء درجات فوق المؤمنین سبع مائۃ درجۃ ما بین درجتین مسیرۃ خمسمائۃ عام ۱۲ احیاء العلوم وایضاً عن سلمان رض نوم علی علم خیر من صلوٰۃ علی جہل ۱۲ کنز العمال وایضاً عن علی قال رکعۃ من عالم خیر من الف رکعۃ من جاہل ۱۲ کنز العمال - عن جابر قال ساعۃ من عالم متکئ علی فراشہ ینظر فی علمہ خیر من عبادۃ سبعین عاماً ۱۲ کنز العمال وایضاً عن ابن عمر رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوزن یوم القیامۃ مداد العلماء بدم الشہداء ۱۲ جامع صغیر ۱۲ کنز العمال

کسب علم و عقلت ار گردد رفیق — ہم شود لطفِ خدا بر تو شفیق

علم سازد حلّ عقدِ مشکلات — ہم بود علم و وقوف از پاک ذات

این جہان دامیست از بہرِ ددان — سیر باند علم انسان را ازان

عمرِ خود ضائع مکن در جاہلی — صاف کن دل را ز زنگ کاہلی

وقتِ خُردی کن حصولِ علم و فن — در بزرگی تا نہ پیش آید محن

عہدِ خُردی عہد باشد بس عزیز — بدل آن ہرگز نباشد ہیچ چیز

عہدِ خُردی و بزرگی خوب تر[1] — انیست (نون غنہ) عہدِ کشت و آن عہدِ ثمر

عہدِ خُردی راست قیمت بیکران — جہد کن تا یابی این نقدِ گران

علم را در طفلی آموز اے پسر — تا کہ باشد علم چون نقشِ حجر[2] (سنگ)

وقت گزران است چون آبِ روان — چون رود از دست باز آید چسان

چون رود از دست وقتِ فرصتت — نفع کے بخشد فسوس (افسوس ۱۲) و حسرتت

عمر در لہو و لعب ضائع مکن — ہین بخود این ظلم را شائع مکن

از تغافل وقت را نقصان مگیر — تا نیاید حیف چون گردی تو پیر

ف۱ عہدِ طفلی و عہدِ پیری ہر دو خوب تر است عہدِ طفلی برائے تو وقت کشت و زراعت است و عہدِ پیری وقت ثمر خوردن پس اگر در ایام طفلی علم و فضل و کمال را کسب کنی و بہ آموزی در ایام پیری از اثمار شش برخوردار شوی ۱۲ منہ

ف۲ کما قیل العلم فی الصغر کالنقش فی الحجر ۱۲ منہ

محمد کاظم سراج گنجی

هر که خواند علم دین بهر خدا　　یابد او معراج در روز جزا[۱]

بهر دنیا هر که خواند علم دین　　بوئے از جنت نیابد بالیقین[۲]

بوئے جنت در حدیث آمد ضرور[۳]　　پنج صد ساله رود آن راه دور

گر غرض از علم باشد اخذ زر (حصول دنیا ۱۲)　　ماند او از بوئے جنت دور تر

علم را آمد فضائل بے شمار　　لیک من کردم درینجا اختصار

گر بخواهی طول باشد مدعا　　پس نظر کن در حدیث مصطفےٰ

گر بگویم شرح او تا یوم دین　　حدِّ فضلِ علم نبود بالیقین

زین سبب بگذارم اکنون این بیان　　مرکب خود را بگردانم عنان

در ثبات اندر طلب بشنو بیان
آنچه آمد کامیابی را نشان

عازم صادق شوی گر در طلب　　بر خوری از علم و یابی فضل رب

ف۱ عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلعم خیار امتی علماؤها الا وان الله تعالیٰ ان یغفر للعالم اربعین ذنبا قبل ان یغفر للجاهل ذنبا واحدا ۔ الا وان العالم یجیٔ یوم القیامة وان نوره یمشی فیه قد اضاءه ما بین المشرق والمغرب ۱۲ العمال وایضاً عن ابن عباس قال اذا اجتمع العالم والعابد علی الصراط قیل للعابد ادخل الجنة وقیل للعالم قف هٰهنا فاشفع بمن شئت فانک لا تشفع لاحد الا شفعت فقام مقام الانبیاء ۱۲ کنز العمال وایضاً عن عثمان رض اول من یشفع یوم القیامة الانبیاء ثم العلماء ثم الشهداء ۱۲ کنز العمال ۔ ف۲ کما ورد فی الحدیث قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من تعلم علما مما یبتغی به وجه الله لا یتعلمه الا لیصیب (ای لیسال ویحصل بذالک العلم) عرضا (ای حطاما) من الدنیا لم یجد عرف الجنة (ای ریحها) یوم القیامة ۱۲ مشکوة محمد کاظم سر احکگنجی ف۳ چنانچه در حدیث صحیح مذکور است که خوشبوی بهشت از راه پنج صد ساله تجاوز خواهد نمود و در بعض حدیث مذکور است که از راه هفت صد ساله و در بعض آن پنج صد و هفتاد سال باطراف بهشت منتشر خواهد شد لیکن هر کس که برای حصول عز و جاه و مال دنیا علم دین حاصل خواهد کرد چندان دور از بهشت خواهد ماند که بویش نخواهد یافت ۱۲ منه

گر بخواہی سرفرازی در جہان / کن بکسب علم سعی بیکران

بہرِ علم از جان و دل کوشش بکن / تا شوی واقف ز اسرار لدن

در طلب ثابت قدم باشی مدام / تا شوی از علم روزے شادکام

در تلاشِ علم گر بندی کمر / از درختِ زندگی یابی ثمر

فرضِ علمِ دین اگر آری بجا / ہر چہ مقصود ست یابی[3] از خدا

دامنِ مقصد چو نگذاری ز کف / از غم و افسوس مانی بر طرف

بشنو از حق این کلامِ جان فزا / لیس للانسانِ الا ما سعے

از حدیثِ مصطفےٰ[4] معلوم شد / ہر کہ جست او یافت این مفہوم شد

ہمچنین فرمود رومی مولوی / در کتابِ خویش یعنی مثنوی

سایۂ حق بر سرِ بندہ بود / عاقبت جوئندہ یابندہ بود

پس بکن حاصل فنونِ مغربی
لازم آمد کسبِ علمِ دنیوی

زانکہ آنست از وجوہِ بہتری / گر بیاموزیش یابی چاکری

چونکہ انگریزند بر ما حکمران / لاجرم حاصل کنی انگلش زبان

گر بود منظورِ سرکاری عمل / ہیچ در دین زین زبان ناید خلل

گر نیاموزی زبانِ انگلشی / شغلِ سرکاری نیابی اے اخی

جز بانگریزی نباشد ہیچ کار / مشکل افزاید ترا در کاروبار

---

[3] چنانکہ در کتابی مذکور است ۵ مباش بجد و جہد در کار * دامان طلب ز دست مگذار
ہر چیز کہ دل بدان گراید * گر جہد کنی بدست آید ۱۲ منہ

[4] لفظ حدیث اینست من جد وجد ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی ۔

گر کنی حاصل تو انگریزی زبان — از تلاش رزق باشی در امان

سعی کن در کسب انگریزی بدل — اکتساب عزت دنیا مہمل نیست

کسب علم دنیوی ممنوع نیست — ہر کہ این دعویٰ کند مسموع نیست

چیست فرق آخر در انگریزی و فارسی درس — این ترا در درس و آنرا نیست درس

ہست انگریزی پئے اہل صلیب — فارسی آتش پرستان را نصیب

داخل انگریزند در اہل کتاب — وان ہمہ گبران (آتش پرستان) بدین ناصواب

علم شئی (دانستن چیزے) چون بہتر ست از جہل شئے (نہ دانستن چیزے) — پس چرا نفرت کنی از کسب وی

در تمیز و در ادب چون راستان
بشنوید از گوش دل این داستان

این نصیحت یاد گیر و ہوش دار — بے ادب خود را نسازی زینہار

از ادب حاصل شود فضل و کمال — مرد را آمد ادب حسن و جمال

یافت گردون (آسمان) از ادب بالاتری (بلندی) — انبیا و اولیا زان سروری

ہر فرشتہ از ادب گردید پاک — بی ادب چون گشت شیطان ہلاک شد

از ادب کامل بود دانشوری — ہست گستاخی دلیل مدبری (بدبختی)

با ادب ہم پلہ نبود سیم و زر[1] — ہم ز ملک و مال قدرش بیشتر

مال و زر را ہیچ داند اہل حال[2] — زانکہ روئے مال باشد در زوال

[1] قیل الادب خیر من الذہب والفضة [2] چنانکہ در کتاب مرقوم است ؎ ادب بہتر از گنج قارون بود ؎ فزون تر ز ملک فریدون بود ؎ بزرگان نکردند پر ادبے مال ؎ کہ اموال را ہست رو در زوال ؎ عنان سوئے علم و ادب تافتند ؎ کہ نام نکو از ادب یافتند ۱۲ منہ

مے فزاید از ادب عزت و مکان
بے ادب باشد سبک مانند خس
(گیارہ ۱۲)
با ادب مامون بود از نفس بد
با ادب دارد نگہ اعزاز را
خلق را کن یاد از محبوب حق
با ادب یابد ز حق شانِ جلیل
بے ادب را کس نمیدارد عزیز
بے ادب ہر کس کہ باشد اے جوان
بے ادب را نیست اندر خُلد جا
(بہشت ۱۲)
بین چہ فرمودست آن شیخ فرید
بے ادب اندرین رہ بار نیست
(دخل ۱۲)
ہمچنان مذکور شد در مثنوی
از خدا خواہیم توفیقِ ادب
از ادب پُر نور گشت ست این فلک
بی ادب تنہا نہ خود را داشت بد
بُد ز گستاخی کسوف آفتاب
(بے نور شدن)
ہر کہ بے باکی کند اندر طریق

این ہم شیخ فرید الدین عطار

پس نگہداری ادب را ہر زمان
بازہ نابد از ہوا و از ہوس
از خدا الطاف یابد بے عدد
بر کفِ شہ جا بود شہباز را
در کتاب اللہ بخوان این سبق
بے ادب دائم بود خوار و ذلیل
کے خریدارش بود بر یک پشیز
خلق میراند ورا مثلِ سگان
جائے او نار است در روز جزا
(دوزخ ۱۲)
بشنو از جان پندِ آنرا ای سعید
جائے او بردار شد در دار نیست
(صلب وسول ۱۲ بہشت)
یعنی نظمِ مولوی معنوی
بے ادب محروم گشت از لطفِ رب
از ادب معصوم و پاک آمد ملک
بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد
شد عزازیل از جرأت ردِّ باب
(تکبری و دلیری ۱۲)
باشد او در ورطۂ حسرت غریق

مردود درگاہ ۱۲

ا؎ کما فی الحدیث قال علیہ السلام بُعثت لاتمم مکارم الاخلاق وایضاً ادبنی ربی فاحسن تادیبی ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی۔

مائدہ از آسمان در می رسید — بے شرا و بیع و بے گفت و شنید (خرید ۱۲ فروخت ۱۲)

درمیانِ قوم موسیٰ چند کس — بے ادب گفتند کو سیر و عدس[۱]

منقطع شد خوان و نان از آسمان — ماند رنج زرع و بیل[۲] و داسمان[۳] (کجا ۱۲ — مشقت ۱۲ کاشت ۱۲ وزراعت ۱۲)

باز عیسیٰ چون شفاعت کرد حق — خوان فرستاد و غنیمت بر طبق

مائدہ از آسمان شد عائدہ — چونکہ گفت انزل علینا مائدہ[۴]

باز گستاخان ادب بگذاشتند — چون گدایان زلّہا برداشتند

کرد عیسیٰ لابہ ایشان را کہ این (نرمی و تملق ۱۲) — دائم ست و کم نگردد از زمین (بقیہ طعام ۱۲)

بدگمانی کردن و حرص آوری — کفر باشد پیشِ خوانِ مہتری

زان گدارویان نادیدہ ز آز — آن درِ رحمت بر ایشان شد فراز

منّ و سلویٰ ز آسمان شد منقطع (حریصان ۱۲ حرص ۱۲) — بعد ازان زان خوان نشد کس منتفع (بستہ شد ۱۲)

ہرچہ آید بر تو از ظلمات و غم — آن ز بیباکی و گستاخی ست ہم

ابر ناید از پئے منع زکات — وز زنا افتد وبا اندر جہات

کاظما بس طول گردید این بیان — اسپ خود را سوئے دیگر زن دوران

خدمت اُستاد آمد این سبق
ہرکہ خدمت کرد شد مقبول حق

[۱] اشارہ است بآیۂ شریفہ واذ قلتم یاموسیٰ لن نصبر علی طعام واحد فادع لنا ربک یخرج لنا مما تنبت الارض من بقلہا وقثائہا وفومہا وعدسہا وبصلہا قال اتستبدلون الذی ہو ادنیٰ بالذی ہو خیر اہبطوا مصرا فان لکم ما سألتم وضربت علیہم الذلۃ والمسکنۃ وباؤ بغضب من اللہ الآیۃ ۱۲ منہ [۲] بیل بیلچہ یعنی آلتے ست آہنی سر آن پہن ہم کشادہ باشد بدان زمین را بکاوند بہ بنگلہ آنرا کودال گویند ۱۲ منہ [۳] داسمان داس یعنی آلتے ست آہنی کہ بدان کاہ وزراعت را قطع کنند بہ بنگلہ آنرا کاچی گویند ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی [۴] اشارہ است بآیۂ کریمہ قال عیسیٰ ابن مریم اللہم ربنا انزل علینا مائدۃ من السماء تکون عیدا لاولنا وآخرنا وآیۃ منک وارزقنا وانت خیر الرازقین الآیہ ۱۲ منہ

خدمتِ استاد کن از جان قبول | تا شود از خدمتش دانش حصول
خدمت استاد کن اے ذی وقار | تا ترا رحمت رسد از کردگار
گر مہارت (ماہر شدن) خواہی اندر علم و فن | خدمت استاد کن از جان و تن
خدمت استاد باشد فیض حق | در شباب و شیب کن یاد این سبق (جوانی ۱۲ پیری ۱۲)
خدمتِ استاد وجہِ فضل دان | از وی اندوزی مفادِ بیکران
خدمتِ او ہست فخر خاص و عام | جائے خادم در جنانِ (بہشت ۱۲) دار السلام
خدمتش را ہر کہ می بندد میان (کمر ۱۲) | دوستش دارد خدائے دو جہان
ہر کہ سازد خدمتش چون بندگان | حق عطا سازد جزائش بیگمان
ہر کرا باشد بخدمت نام بیش | ہر کسش آید بصد تکریم پیش
آنکہ باشد ہم خدمت در سرش | حق کلاہِ فضل بنہد بر سرش
ہر کہ شاد از خدمت استاد شد | از وجودش دارِ دین آباد شد
ہر کہ از روز ازل باشد سعید | خدمت استاد ازو آید پدید
ہر کہ باشد نیک این خدمت کند | ہر کہ باشد بد ازین نفرت کند
ہر کہ او خادم بود گردد رشید | وانکہ زین نافر (نفرت کنندہ ۱۲) بود گردد پلید

سه حدیث از ابن عمر رضی روایت است کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است کہ شیخ (یعنی استاد و پیر) در قوم چنانست کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم در امت خود کہ تعلیم مے دہد دین را اگرچہ یک حرف باشد و نیز حضرت علی رضی فرمودہ است کہ من غلام آنکس ہستم کہ مرا یک حرف تعلیم داد اگر او خواہد مرا بفروشد و اگر خواہد مرا آزاد سازد ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی عه چنانکہ فقیہ ابو اللیث رح در بستان العارفین نوشتہ اند کہ طالب علم را باید کہ خود را خدمت و تعلیم استاد خود کند زیرا کہ از خدمت و تعظیم کردن استاد در علم برکت پیدا می شود و اگر خدمت و تعظیمش نکند و وی را خفیف و حقیر شمارد برکت علم از وے برود و او در دنیا و عقبیٰ ذلیل و خوار باشد ۱۲ منہ

هرکه خادم باشد اخلاصی بود — ورنه نزدِ کبریا عاصی بود

گر بود از خدمت اُستاد دور — رتبهٔ اُستاد نشناسد ضرور

خدمتِ اُستاد نکند گر قبول — ناخوش ست ازوی خدا هم رسول

خدمت اُستاد اگر آری بجا — هر مرادِ خویش یابی بر ملا

از سعادت گر تو می جوئی نشان — رُشد اندر طاعت اُستاد دان

هرچه استادت بگوید کن بزود — زانکه به زین (فرمان برداری ۱۲) سود نبود هیچ سود

گر شود ناراض از تو اوستاد — بالیقین بر باد گردد هر مراد

ور دلت گر عظمتِ اُستاد نیست — در کفِ امیدِ تو جز باد نیست

خدمتِ اُستاد دار از جان عزیز — تا خدا خوشنود باشد از تو نیز

چست دل در خدمتِ استاد بند — پایہ تا در دو جهان گردد بلند

خدمتے کن از دل و جان ای عزیز — تا کند بر تو دعا استاد نیز

هرکه خادم شد برائے اوستاد — خادمش گردد همه خلق و عباد

هرکسے کو خدمتش بر پا کند — خدمتِ او گنبدِ خضرا کند

هرکسے کو خدمتش بر جا کند — خویشتن را خادم مولا کند

هرکسے مخدوم از خدمت شود — ورنه دور از سایهٔ رحمت شود

اے پسر کن خدمت مردان دین — تا علم بفرازی از چرخ برین

بند دل در خدمتِ صاحبدلان — تا تو باشی از گروهِ مقبلان

بین چه خوش گفتست آن صاحب کمال — یعنے اندر مثنوی مولا جلال

هرکه خدمت کرد او مخدوم شد — هرکه خود را دید او محروم شد

ف اشاره است بحدیث من خدم [illegible]

ہمچنین فرمود آن شیخ فرید (یعنی شیخ فرید الدین عطار ۱۲)
ناتوانی اے پسر خدمت گزین
بہر خدمت ہر کہ بر بندد میان
خادمان راہست در جنت مآب
خادمان باشند اخوان را شفیع
حق ببخشد خادمان را بے گمان
ہر کہ خادم شد جنانش مے دہند
نیز فرمودست اندر زیر و بم[1]
ہر کہ خدمت کرد او مقبول شد
اے پسر کن خدمت اہل اللہ را
زانکہ خدمت کردن اہل اللہ را
این چنینان را بکن خدمت بسے
خاک را سازند اکسیر از نظر
نیز آن اشرف علیؒ ذو الکرم
پند[2] گیر اے ناظر این مثنوی
کبّر الکبرا بفرمودہ نبی

رحمت حق باد بر روحش مزید
تا شود اسپ مرادت زیر زین
باشد از آفات دنیا در امان
روز محشر بے حساب بے عقاب
جائے ایشان در جنان باشد رفیع
اجر و مزد صائمان و قائمان
ہم ثواب غازیانش مے دہند
حضرت اشرف علیؒ نیک دم
ہر کہ خود بین گشت او مخذول شد
تا کنی حاصل رضائے شاہ را
در حقیقت ہست خدمت شاہ را
لو کہ بنماید نظر بر تو کسے
دید شان دید خدائے داد گر
جائے دیگر گفت اندر زیر و بم
کہ بزرگان را بہ پیش خود نہی
با بزرگان پیشہ ات کن عاجزی

[1] یعنی در مثنوی زیر و بم کہ نام کتابے ست از تصانیف حکیم الامۃ شفیق الملۃ حضرت مولانا مولوی حاجی حافظ قاری شاہ محمد اشرف علی صاحب تھانوی مد ظلہ العالی ۱۲ منہ

[2] یعنی گرامی کن بزرگان را - این حدیث است ۱۲ منہ

هر که تعظیم بزرگان می کند	رتبهٔ او پیش حق عالی شود
هر که وقر شان نسازد ای پسر (تعظیم و توقیر ۱۲)	لیس منا[1] نیست یاد آور اگر
بس دراز آمد سخنم ترک این بیان	جانب دیگر شوم اکنون روان

در بیانِ خدمتِ اُم و پدر
عاق شان گردد ز لطفِ حق بدر (نافرمان ۱۲)

گر نسازی خدمتِ اُم و پدر	الحذر از قولِ باری الحذر
گفت حق با والدین احسان[2] بکن	خدمت شان از دل و از جان بکن
شکر حق و شکر شان گو هر زمان	گفت اُشکر لی[3] خدا از بهر آن
نرم و شیرین گوی با ایشان کلام	ده زبان را در حضورِ شان لگام
در حضور شان زبان نکنی دراز	هم تو از اُف لکم[4] پرهیز ساز
تُرش و تلخ و زشت گوئی هیچگاه	این همه باشد خلافِ شانِ شان

[1] اشاره است بحدیث من لم یوقر کبیرنا ولم یرحم صغیرنا ولم یجل عالمینا لیس منا ۱۲ منه [2] کما قال الله تعالی وقضی ربک الا تعبدوا الا ایاه وبالوالدین احسانا ۱۲ وایضا قال تعالی ووصینا الانسان بوالدیه احسانا حملته امه کرها ووضعته کرها ۱۲ ونیز در حدیث است که احسان کردن با والدین کفارهٔ گناه کبائر است ومحسن والدین در جنت همسایهٔ پیغمبران باشد وموذی والدین همسایهٔ شیطان باشد در دوزخ ونیز در حدیث آمده است که ایذاے والدین گناه کبیره است ۱۲ [3] کما قال الله تعالی ووصینا الانسان بوالدیه حملته امه وهنا علی وهن وفصاله فی عامین ان اشکر لی ولوالدیک ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی ۔

[4] کما قال الله تعالے فی کلامه المبین اما یبلغن عندک الکبر احدهما او کلاهما فلا تقل لهما اف ولا تنهرهما وقل لهما قولا کریما واخفض لهما جناح الذل من الرحمة وقل رب ارحمهما کما ربیانی صغیرا ربکم اعلم بما فی نفوسکم ان تکونوا صالحین فانه کان للاوابین غفورا ۱۲ منه

در حدیثے[۱] گفت آن جد الحسین | جنت آمد زیرِ پائے والدین
گر تو می جوئی سراغے از علو | زیرِ خاک پائے شان کن جستجو
هر که آزارے رساند بهر شان | بوئے از جنت نیابد[۲] بیگمان
آنکه او کرده عقوق الوالدین | در جهنم شان او گردید شیین
هر که از وے والدین بیزار شد | نزدِ حق بیشک سزائے[۳] نار شد[له]
آنکه از وے والدین ناشاد گشت | دین و دنیا هر دو اش برباد گشت
والدین از تو اگر ناخوش بود | لحم و شحمت طعمهٔ آتش بود
والدین ناراض از تو گر شود | رونقِ تو در جهان کمتر شود
هر که عاصی گشت از فرمانِ شان | نعمتِ حق بگسلد از وے عنان
رونقِ ایمان بود از روے او | ناید از رحمت فرشته سوے او
گر کنی بر والدین جور و عتاب | عمرِ[۴] تو نرسد بعمرِ شیخ و شاب
نزدِ حق باشد دعائے شان قبول | هر چه می خواهند آن گردد نزول

له دوزخی فرزند حق جنا رضد ۱۲

له حدیث در روایت ابن ماجه آمده است که رسول خدا صلے الله علیه وسلم فرمود که بیشک جنت در زیر قدم والدین است و نیز شخصے بخدمت رسول الله صلعم حاضر شده عرض کرد که اے رسول الله حق والدین بر اولاد شان چیست فرمود که او شان در حق تو بمنزلۂ بهشت و دوزخ اند یعنی اگر ایشان را بر خود راضی و خوشنود داری داخل جنت شوی و گرنه بدوزخ روی ۱۲ و نیز در حدیث قدسی آمده است که اے رسول الله صلے الله علیه وسلم هر که در اطاعت و فرمانبرداری مادر و پدر است وی را بگو که خدا ترا خواهد بخشید و هر که مادر و پدر را بیازارد او را بگو که خدا ترا نخواهد بخشید ۱۲ ۲ حدیث هر که مادر و پدر بیازارد بوئے بهشت نیابد ۱۲ و نیز نائب رسول خدا صلعم فرموده است که هر که مادر و پدر را بیازارد خدای تعالی بروے جنت حرام گرداند ۱۲ ۳ حدیث رسول خدا صلی الله علیه وسلم فرموده است که ناخوش و بیزار کننده والدین در بهشت نخواهد رفت ۱۲ ۴ حدیث ابن جریر رحمه الله از وهب ابن منبه روایت کرده است که الله تعالی بر حضرت موسے علیه السلام وحی فرستاده که ای موسی تعظیم و تکریم والدین خود کنید زیرا که هر که تعظیم و تکریم شان کند عمرش را دراز گردانم و وی را چنان فرزندی عطا سازم که با او نیکی کند و هر که او شان را ایذا و تکلیف بدهد عمرش را کوتاه کنم و وی را چنان پسری بدهم که او را ایذا و تکلیف دهد ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی

هر که از رحمت کند بر شان نظر — از ثواب حج[1] کند حق بهره ور

گر تو می جوئی ثواب بے شمار — خدمت شان را بکن لیل و نهار

گر تو میخواهی رضائے کبریا[2] — از دل و جان کن حق خدمت ادا

گر تو میخواهی که در جنت روی — امر شان کن از دل و جان پیروی

گر بخواهی نعمت هر دو سرا — خدمت شان هر زمان آری بجا

گر بود با والدین احسان تو — هم کنند احسان بتو صبیان[4] تو

آنچه کاری تو همان را بدروی — همچنان چون آمدی بیرون روی

بین چه خوش فرموده است آن مولوی — در کتاب مثنوی معنوی

[1] رسول خدا صلے الله علیه فرموده است هر که بسوی مادر و پدر خود نظر رحمت کند پس الله تعالی بعوض هر نظرش ثواب حجے که از گناه پاک باشد ویرا عنایت سازد ۱۲۔ و نیز در سنن بیهقی از ابن عباس روایت است که رسول الله صلعم فرمود که هر که بسوی مادر و پدر خود از نظر رحمت به بیند پس او بعوض هر نظرش ثواب حج مقبول می یابد ۱۲ [2] حدیث خوشنودی خدائے تعالے در خوشنودئے مادر و پدر است و ناخوشنودئی او در ناخوشنودئی مادر و پدر ۱۲ و نیز در ترمذی و مستدرک حاکم ابن حبان از ابن عمر روایت است که رسول خدا صلعم فرموده است که رضامندی خدائے تعالی در رضامندئ مادر و پدر است و ناراضئ او در ناراضئ مادر و پدر ۱۲ و نیز فقیه ابو اللیث رہ گفته است که تحقیق بیان کرد خدائے تعالی در توریت و انجیل و زبور و فرقان و در دیگر کتاب های آسمانی و حکم کرد در آن بسوی همه رسل خود وحی فرستاد که رضامندئ خود را در رضامندئ مادر و پدر گردانیده ام و غضب خود را در غضب مادر و پدر نهاده ام ۱۲ [3] حدیث در تذکره مذکور است که حقوق والدین بر اولاد شان ده است هر که آنها را ادا نکند بیشک آنکس به دوازده عذاب گرفتار باشد شش در دنیا و شش در آخرت آن شش عذاب که در دنیا باشد اینکه او چندانکه بیشتر نیکی کند عمل نامۂ او از آن نیکی خالی باشد و نماز و روزه و کل بندگی او مردود است هیچ بندگی او مقبول نخواهد شد و او را طاقت عبادت و بندگی عطا نخواهد گشت و او بلا توبه خواهد مرد اگر توبه هم کند قبول نباشد۔ و بوقت جان کندنی ایش کلمۂ توحید را فراموش خواهد کرد، الغرض او بی ایمان خواهد مرد۔ و شش عذاب که در آخرت باشد همین است که در قبر جواب منکر و نکیر از وی بر نیاید و قبرش بسیار تنگ و تاریک خواهد گردید و خدای تعالی بسوئ او از نظر رحمت نخواهد دید و حشرش در گروه فاسقان بدکاران خواهد بود و پیغمبر خدا صلعم او را شفاعت نخواهد کرد و همیشه در دوزخ خواهد ماند ۱۲ [4] حدیث با مادر و پدر خویش نیکوئی کنید تا پسران شما با شما نیکوئی کنند ۱۲۔

الراقم محمد کاظم سراج گنجی

این جہان کوہست وفعلِ ما ندا
سوئے ما آید ندا ہا را صدا

گندم از گندم بروید جوز جو
از مکافاتِ عمل غافل مشو

جذبمی دارد طنابِ این بیان
زود از دیگر خصائل دِہ نشان

میکنم اکنون بیان آن خصال
گر کنی پیدا شوی صاحب کمال

علم را در قبضہ ناری اے سلیم
تا نباشد در تو شش خصلت مقیم

ذہنِ وافر[۱] دان ازان شش شد یکے
طبعِ شاطر[۲] دیگرست آن بیشکے

جمعِ خاطر[۳] شو سوم در کلِ حال
خدمتِ استاد[۴] چارم کن خیال

پنجمش[۵] بنگر سبق خوانی مدام
لفظ را تحقیق سازی صبح وشام

تا ترا حاصل نباشد این خصال
اکتساب علم و فن باشد محال

بہرِ طلاب است دیگر شش خطاب
ہم درین سازم بیان ای طفل وشاب

خواب کم گفتن و کم خوردن است
در حصولِ دین شغفہا کردن است

خامشی[۱] باید مدام از قولِ دق
بحث و ہم تکرار کن باہم سبق

(شوق ومحبت ۱۲ — باید ۱۲)

با تخشع خواندن خمسہ صلوٰہ
ہم تلاوت کردنِ قرآن پگاہ

(یعنی باخشوع وخضوع ۱۲ — نماز پنجگانہ — صبح ۱۲)

صوم رمضان است مکتوب ای فطین
زانکہ اینہا شد شعارِ مسلمین

(روزہ — فرض ۱۲)

گر شوی عامل باین جملہ فعال
پس فزاید علم و فضل اندر کمال

از درونِ سینہ افعالِ عشر
کن برون تا وارہی از شور وشر

سلہ کما جاء فی الحدیث الصحیح من سکت سلم ومن سلم نجا ۱۲ منہ

ہم ریا و کبر و کینہ شد بتر	پاک دار از ین ہمہ خود را لبشر
در کتاب آمد وعید سخت تر	زین خصائل ناتوانی کن حذر
زین خصال بد دولت گر شاد شد	جملہ نیک اعمال تو برباد شد
بہترین جملہ دہ چیز دگر	اندرین دو شعر آمد کن نظر

ش۵ کما قال اللہ تعالیٰ فی مذمۃ الریا یرأون الناس الآیۃ وفی الحدیث قال النبی علیہ السلام ان اللہ لا ینظر الے صورکم واموالکم ولکن ینظر الے قلوبکم واعمالکم رواہ مسلم ۱۲ وایضاً قال علیہ السلام ان یسیر الریا شرک رواہ ابن ماجہ ۱۲ وایضاً قال علیہ السلام من سمع سمع اللہ بہ ومن یرائی یرائی اللہ بہ متفق علیہ ۱۲

ش۹ قال اللہ تعالیٰ فی مذمۃ الکبر ان اللہ لا یحب المستکبرین ۱۲ وایضاً قال تعالیٰ فلبئس مثوی المتکبرین ۱۲ وایضاً قال تعالیٰ الیس فی جہنم مثوی المتکبرین ۱۲ وایضاً قال تعالیٰ فالیوم تجزون عذاب الھون بما کنتم تستکبرون فی الارض بغیر الحق الآیۃ وفی الحدیث قال النبی علیہ السلام لا یدخل الجنۃ احد فی قلبہ مثقال حبۃ من خردل من کبر رواہ مسلم ۱۲ وایضاً قال علیہ السلام یحشر المتکبرون امثال الذر یوم القیامۃ فی صور الرجال یغشاہم الذل من کل مکان یساقون الے سجن جہنم یسمی بولس تعلوہم نار الانیار یسقون من عصارۃ اہل النار طینۃ الخبال رواہ الترمذی ۱۲

ش۱۰ قال اللہ تعالے للاحتراز عن البغض۔ خذ العفو وامر بالمعروف واعرض عن الجاہلین ۱۲ وفی الحدیث قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لا تباغضوا متفق علیہ

الراقم
ابو ناظم محمد کاظم سراج گنجی

نفس خود را این ہمہ تعلیم کن	ہم قناعت ش صبر ۹ ہم تسلیم ۹ کن

ش۹ کما قال اللہ تعالی الیس اللہ بکاف عبدہ وفی الحدیث قال النبی علیہ السلام کن فی الدنیا کانک غریب او
عابر سبیل وعد نفسک فی القبور رواہ البخاری والیضاً یقول رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی دعاۂ اللہم اجعل قوت
آل محمد کفافا ۱۲ والیضاً قال علیہ السلام ولا تلام علی کفاف والیضاً قال علیہ السلام القناعۃ کنز لا یفنی ۱۲ والیضاً
قال علیہ السلام طوبی لمن ھدی الی الاسلام وکان عیشہ کفافا وقنع بہ ۱۲ احیاء العلوم والیضاً قال علیہ السلام
یقول اللہ تعالے (یوم القیامۃ) این صفوتی من خلقی فتقول الملائکۃ ومن ہم یا ربنا فیقول فقراء
المسلمون القانعون بعطائی الخ ۱۲ (احیاء العلوم) والیضاً روی عن علیؓ عن النبی علیہ السلام انہ
قال احب العباد الی اللہ تعالے الفقیر القانع برزقہ الراضی عن اللہ تعالی ۱۲ احیاء العلوم ش۹
کما قال اللہ تعالے یا ایہا الذین آمنوا استعینوا بالصبر والصلوٰۃ ۱۲ والیضاً قال تعالی انما الصابرون
یوفی اجرہم بغیر حساب والیضاً قال تعالے ان اللہ مع الصابرین والیضاً قال وبشر الصابرین
الذین اذا اصابتہم مصیبۃ الآیۃ والیضاً قال ولنجزین الذین صبروا اجرہم باحسن ما کانوا یعملون۔
والیضاً قال تعالے واصبر علی ما اصابک ۱۲ والیضاً قال تعالے فاصبر کما صبر اولوا العزم
من الرسل۔ والیضاً قال تعالی فاصبر صبرا جمیلا والیضاً۔ قال تعالی وجزاہم بما صبروا
جنۃ وحریرا ۱۲ وفی الحدیث قال النبی علیہ السلام عجبا لامر مومن الا امرہ کلہ
خیر ولیس ذالک لاحد الا للمومن ان اصابتہ سراء شکر وان اصابتہ ضراء صبر
وکان خیرا لہ رواہ مسلم ۱۲ والیضاً قال علیہ السلام الصبر مفتاح الفرج ۱۲
ش۱۰ کما قال فلا وربک لا یومنون حتی یحکموک فیما شجر بینہم ثم لا یجدوا فی انفسہم
حرجا مما قضیت ویسلموا تسلیما ۱۲ والیضاً قال تعالے وما زادہم الا ایمانا وتسلیما ۱۲

الراقم
محمد کاظم سراج گلگتی

این فضائل گر بذاتِ تو بود　　قدرِ تو در دو جهان افزون شود

آمد اندر ختم اکنون این بیان
از طوالت تا ترا باشد امان

ہاں ہم بگوشِ دل شنو این پندِ من	تا نہ افتی در بلاہا و فتن
ترکِ عصیان کن پئے تحصیلِ علم	کز معاصی کی شود تکمیلِ علم
از شکایاتِ معلّم دور باش	تا کہ سِرِّ علم باشد بر تو فاش
ہر کہ او شاکی بود استاد را	در بلائے چار گردد مبتلا
اولین در علمِ او افتد زیان	دیگرش روزی بکاہد در جہان
سوم بنگر عمرِ او کاہد شتاب	کے بود در عمرِ طبعی کامیاب
چون بیاید وقتِ مرگش ناگہان	پس رود در قعرِ دوزخ بیگمان
تہمتِ استاد کن از دل برون	تا نہ در قعرِ ذل افتی سرنگون

کما قال الشافعی رحمہ (شعر) شکوت الی وکیع سوءَ حفظی + فاوصانی الی ترک المعاصی
قال العلم فضل من اللہ + وفضل اللہ لا یعطی لعاصی ۱۲ چنانکہ بزرگان نوشتہ اند ہر کہ استاد خود
را شکایت کند و ویرا حقیر شمارد در علم او برکت نخواہد شد و ہمیشہ ذلیل و خوار باشد و دائم محتاج خواہد
ماند و در کسبِ معاش او ہیچ برکت نباشد و رونق چہرۂ او خواہد رفت و ادرا مرگ ناگہانی باشد و بی ایمان خواہد
مرد و جواب منکر نکیر از وی خوب بر نیاید و ہمیشہ در عذاب دوزخ گرفتار باشد چنانچہ شاعری این را نظم کردہ است بیت
حقارت کند ہر کہ استاد را ٭ گرفتار باشد بلا چار را ٭ یکی تنگ روزی بد نیا شود ٭ دیگر آن کہ در نیابی ایمان ود
ز منکر جوابش نیاید صواب ٭ گرفتار باشد بدام عذاب ۱۲ و نیز شاعری گفتہ است ع کسے کو استاد را توہین سازد

اندکی از حالات کسب و نوکری
میکنم اکنون بیان سرسری

پس گذارم این مقال دلپذیرش ‌‌ اندکی سازم بیان حال خویش

من چرا رخصت شدم زین مدرسه ‌‌ گر شوی سائل شنو بیوسوسه

[یعنی از مدرسهٔ شہزادپور ۱۲]

بشنوید ای جمله خاصان عوام ‌‌ وجه ترک چاکری این مقام

چون بافضال آله العالمین ‌‌ یافتم شغلی که او خیرست ازین

گشت تنخواهم در انجا بیشتر ‌‌ از عنایات خدای بحر و بر

هم قریب مسکن و نزد مکان ‌‌ نام او بی ایل ہائی اسکول خوان

نیست اسکول از مکانم دورتر ‌‌ فاصلہ زو ہست دو میل ای پسر

گر کند رزاق مطلق یاوری ‌‌ در مکان بوده نمایم نوکری

از سفر اکنون روم سوی وطن ‌‌ در سفر بیحد بود رنج و محن

میشوم رخصت ازین جای حبیب ‌‌ درس دادن را گذارم بر رقیب[2]

پس[3] بیا در خدمت او باادب ‌‌ اکتساب علم و فن کن روز و شب

آنچه کردم ضرب و تشنیع ای عزیز ‌‌ بهر تعلیم و تادب کن تمیز

آن همه بهر خدا معذور دار ‌‌ از دعای خود نه ما را دور دار

۱؎ خطاب لطلبهٔ مدرسهٔ شہزادپور ۱۲ منه

۲؎ یعنی بر مولوی رقیب الدین صاحب بینوی ۱۲

نیز من بہر شما گردم مُعاف — از ہمہ گستاخی و امر خلاف

گاہ گاہ از حالتِ خود با شتاب — دِہ مرا آگاہی از خط و کتاب

صد دعا و صد سلام از جان من — بہر جملہ طالبانِ علم و فن

اے حبیبم مولوی عبد الغفور — می روم اکنون من از نزدِ تو دور

عازمِ قاطن شوم ای ذی ہِمم — با دل مجروح و با صد درد و غم

می شوم اکنون روانہ بالیقین — چشم گریان سینہ بریان دل حزین

آنچہ کردم نزدِ تو جرم و قصور — بہرِ حق بگذارش اے عبد غفور

دوستے ز من اگر یاد آیدت — زین سُراغم خط فرستن بایدت

گر بخواہی یاد داری نام من — نامِ معروفم بکاظم در زمن

ور لوے خواہی وقوف از مسکنم — ہست رحمت گنج نام مُوطنم

پستہ اینجا سراج گنج نام — تحتِ ضلع پابنہ ہست این مقام

در جہان شہرت پذیر این جایگاہ — ہست در تعلیم علمش پایگاہ

این سراغ من ہمیشہ یاد دار — تا در آرد وقتِ حاجت رو بکار

پس کنم از ماسٹر این التجا — کو ہمی سازد مرا از ہر خطا

عرضِ من این را کردم تمام — میشوم رخصت بہ تبلیغ سلام

ناظمِ این پندنامہ کاظم است — سہوہا یش عفو کردن لازم است

ہرچہ آمد در دلم آن گفتہ ام — گوہرے کز جان برآمد سفتہ ام

من ز عونِ حق نوشتم این کتاب — ورنہ ناید از چو من کارِ صواب

ہمدرین معنی بگفتہ مولوی — آورم دو شعر آن از مثنوی

این ہمہ گفتیم ولیک اندر بسیچ بے عنایات خدا ہیچیم و ہیچ
بے عنایات حق و خاصان حق گر ملک باشد سیہ ہستش ورق

این ہمہ اظہار عذر و التماس
آمدہ از ناظم این را در شناس

چون گرفت انجام کامل این کتاب شکر گفتم من خدا را بے حساب
ایکہ ذاتت دور از وہم و قیاس مر ترا صد شکر دہم صدہا سپاس
نامہ ام از فیض تو منظوم شد ہم ز تو این نسخہ ام مختوم شد
شکر تو کین نامہ ام ابتر نشد پیش ازان کین عمر من آخر نشد
(ناتمام و دُم بریدہ) ۱۲
وین نخستین نامہ را از فضل و جود ساز منظور مدارس زود زود
اے خدا مقبول گردان این کتاب (کتاب) در میان کودکان و شیخ و شاب
اے خدا این نسخۂ ما را مدام ساز منظور نگاہ خاص و عام
نیز از چشم بدش محفوظ دار ز و قلوب دوستان محظوظ دار
ہر کہ خواند این کتاب پُر ز پند باشد او از علم و از فن بہرہ مند
صاحب علم و عمل گردان ورا پایہ اش بالا کن اندر دو سرا
راضی و خوشنود باشد در جہان دائما مانند لعیش جاودان
از کتاب پند آن شیخ فرید آورم سہ شعر دیگر اے رشید
(یعنی شیخ فرید الدین عطار ۱۲)
اہل معنی را این قدر کافی بود اہل دنیا را ہمین وافی بود
ہر کہ اینہا را بداند عاقل است وانکہ بر وے کار بندد کامل است

در جوارِ انبیاء ذی مقام
پس شنو اے ناظرِ عالی همم
آنچه در نظم آمد از نقص و خطا
زانکه من نے ناظمم نی ناثرم
من نسنجم قافیه را از ردیف
نی مرا نازست اندر شاعری
افتخارے نیست زین علم و فہم
هرچه گفتم پندها در نظم پیش
گر به بینی لغزش من در کتاب
گر نگاهِ تو بیفتد بر خطا
هم مکن عیبم درین اے ذی شعور
حرفها بر من مگیر و کن قبول
گر پسند آید ترا یک شعر من
عرض دارد پیش تو این هیچ کار
گر بخوانی این رساله را نکو
کن دعا از بهر من نزدِ غفور
کاظما بگذار اکنون این سخن

هم قرین اولیا باشد مدام
التجائے در حضورت میکنم
کن عمل بر معنئ خذ ما صفا[۱]
بلکه از بس عاجزم هم قاصرم
نے بحرِ سالم و نے از عنیف
نی مرا دعوی ست اندر برتری
بلکه خاطی هر که باشد آن منم
دانم آن از لطفِ ایزد نی ز خویش
پس مرا معذور داری از عتاب
پس بپوش آنرا تو از لطف و عطا
زانکه خالی نیست انسان[۲] از قصور
زانکه انسان ست در فطرت جهول
بر گزین و بهرِ حق طعنه مزن
در دعای خود مرا هم یاد دار
چشم دارم از دعای نیکِ تو
تا رهم از نار در یوم النشور
زود تاریخ کتابت نظم کن

۱ اشاره است بقوله خذ ما صفا و دع ما کدر ۱۲ محمد کاظم سراج گنجی
۲ کما قیل الانسان مرکب من الخطاء والنسیان ۱۲

قطعۂ تاریخ ختم این کتاب
آمد از طبع مؤلف ورشتاب

دل پئے تاریخ چون بیتاب شد
پس ندا آمد کہ دل را شاد کن
بہر تاریخش نمودم چون خیال

چشم من از فکر و غم پر آب شد
خویش را از بند غم آزاد کن
گفت ہاتف شد کتیب بیمثال
سنہ ۱۳۱۹ بنگلہ

بشنو از من این بیان و کن خیال
می نویسم قطعۂ تاریخ سال

سیزدہ صد ہم سی از تاریخ سال
ماہ کان ذی القعد باشد بالیقین

یعنی ہجری بنی ذو الجلال
یوم اثنین بست کردم ختم این
روز دوشنبہ ۱۲

پس کنم ہم سال طبعش را بیان
تا نشان یابی تو از تاریخ آن

گشت این مکتوب اکنون منطبع
بشنو از من سال طبع این سرود

تا شوند اہل مدارس منتفع
کرد القا ہاتفم مد خضر شہود
۱۹۱۵ء

قد تم الکتاب بعون اللہ الملک الوہاب ۱۲

تقریظات

تقریظ رنجیتہ قلم تجدید رقم علاّمۂ دہر فہامۂ عصر اشعر الشعراء الکاملین افسر العلماء الفاضلین ناظم عدیم المثال ناثر فقید الہمال طلیق اللسان بلیق البیان ابلغ البلغاء افصح الفصحاء مجدد السنۂ مشرقیہ جناب معلیٰ القاب اغنی حضرت مولانا و بالفضل اولٰنا المولوی سید احمد حسن صاحب شوکت سابق اڈیٹر شحنۂ ہند و رسالۂ پروانہ میرٹھ مدظلہ العالی مصحح و مصلح رسالۂ ہذا۔

ادب بکلکم شیاز دارد و فاز من امتیاز دارد
بہر رگِ سنگ ناز دارد خطیکہ بر باد می نگارم
برون ز گرد نمودم اما ز اسم دارم غم مسمے
ہنوز نقشے زبال عنقا بصفحۂ یاد می نگارم

بر آستانِ یزدانِ معبود سجودے و بر روانِ پاکان ہست و لبود درودے شعرائے پاستان کہ گروہ راستان بودند در اصلاح نفوس و تہذیب اخلاق از اشراق طبع وقاد آنچہ جلوہا نمودند مثل آفتاب روشن است۔ ہمہ را اگر مشرقی فلاسفہ گوئیم بجاست۔ و دُرر و غرر نظم و نثر شان را اگر لولوئے منثور را خوانیم زیباست۔ و جواہر زواہر ظواہر و بواطن شان را اگر در حمائل جان منسلک کنیم رواست۔ چہ دقیقۂ از دقائق غیر مرعی نداشتند۔ و حقیقتے از حقائق غیر منکشف نگذاشتند۔ کلام شان از پرتو الہام ملک العلام

عزوجل شمۂ کمالے ۔ وبراقی فکرشان از عکس بدر فیضان ازل نمونہ ہائے
از آیۂ وحی پایہ الشعراء یتبعہم الغاوون الم تر انہم فی کل وادٍ یہیمون
استثنار الا الذین اٰمنوا وعملوا الصالحات وذکروا اللہ کثیرا درشانِ شان
ونطقِ معجز نبی امّی صاحب الوحی وما ینطق عن الہوٰی یعنی حدیث ان من
البیان لسحرا ۔ وارد درحقِ آنان ۔ صحابہ رضؓ کہ مثل ثوابت بر فلک رسالت
می نمودند از احادیث ثابت است کہ از ہمہ نمودار و مُدل بجز حسّان بن
ثابت کہ شاعر حضوری بودند در شعرگوئی اعنی مدحِ توحید ورسالت دیگرے
نبود الحق الشعراء تلامیذ الرحمٰن است ؎

شاعری جزوے است از پیغمبری عامیانش کفر خوانند از خری
اما ہر شعر شعر نیست ۔ شعر آنست کہ مُشعر از شعورِ حقیقتِ شریعت وطریقت
باشد ۔ شعرائے صوفیۂ صافیہ ہم وارث وموّرث این میراث اند ومبرّا
از اضغاث ۔ محض تغزل (عشق بازی بازنان) کردارِ لعب ولہو است
بل ہنجار سہو اہلِ صہو کہ در یادِ حق محو نیستند ؎

درخور افسر نبود ہر سرے قطرۂ ہر آب نشد گوہرے
عاشقانہ (فاسقانہ) ریختہ گوئی شعار زمانۂ جاہلیت ومقتضاء استیعاب
حظ نفسانی واستحصال شہوات حیوانی است
کہ محرک آن نفس امارہ وہوائے مکارہ است مولوی معنوی
عشق نبود آنکہ با مردم بود این خمار از خوردنِ گندم بود
اہل ہوس کہ عشق مجازی را زینۂ عشق حقیقی میگویند از نردبان ترقی

روحانی در تحت الثرا ظلمانی سرنگون افتادہ اند کجا مجاز کجا حقیقت کجا سراب بے ثبات - کجا چشمۂ آب حیات ؎ (فیضی فیاضی)

بدبو چارۂ طبیعت کہ خاک برسر آن | کمند کنگرۂ طارم برین مکشائے

ہیولاے برنو کہ آلۂ عروج را آلۂ ہبوط می سازی - شعراء اہل اللہ نزد قمار بازی نباختہ اند بل بپرواز در اوج عشق محبوب حقیقی ہر دم خود را پرفشان ساختہ ؎ (مولوی معنوی)

آن خیالاتیکہ دام اولیاست | عکس مہ رویان بُستان خداست

گرنہ نامعقول بودے این مزہ | کے بُدے حاجت بچندین معجزہ

یعنی مزۂ عشق محبوب ازلی و ابدی (وجود واجب الوجود) نامعقول است (عقل آنرا قبول نمیکند) چنانکہ مزعوم فلاسفۂ دہریہ است کہ اگر وجود واجب الوجود بودے ما اورا برائے العین ضرور میدیدیم" پس برائے عاجز کردن شان خدائے تعالیٰ انبیاء و رسل علیہم الصلوٰۃ والسلام را فرستاد کہ بر دست خود معجزات نمایند و چشم عقل را حکم خیرگی فرمایند - شوکت ؎

شعر ندانی و نہ ماہیتش | راحلۂ عشق مجازی مدان

عرش سخن را شمنا سومنات | ہین مگر نیاید زنان کار فحل

لفظی و نفسی است دو نوع کلام | مرتبہ اش بین و بسنجش مقام

غافل از اللہ و آلہیتش | ہست سخن کعبہ - نہ دیر بُتان

لات بزن برسر عزّےٰ و لات | لحن زد اُو دبو دنے زنحل

یعنی کلام لفظی (کلام انسانی) کہ در الفاظ او تجدّد و حدوث است ؎ و کلام نفسی (کلام آلہی) کہ قدیم و ازلی و ابدی است اما مرتبہ کلام من حیث الکلام باید سنجید چہ ہر دو نوع کلام اند۔

بخٍ بخٍ لکم ایہا المتعلمین والمعلمین کہ عزیزی و رشیدی مولوی ابو ناظم محمد کاظم صاحب سراج گنجی بہ رغم انف سخنوران ریختہ گو خنگ سبک آہنگ قلم را در جولانگاہ اصلاح اخلاق و نفوس مہمیز کردہ و برنگ شعرا پاستان جواہر آبدار پند و نصائح را در سلک نظم بنہجی سفت کہ حمائل گلوے خاص و عام را زینت بخشد۔ این نظم کلامی است پختہ خم و پیچی و اعوجاجی ندارد بغایت شستہ و سریع الفہم۔ و مثل منّ و سلوای آسمانی سریع الہضم بل الکیموس روح۔ ہیہات زبان فارسی با این ہمہ حلاوت و عذوبت در مشرب ابناء زبان بد مذاق افتادہ است ہمہ در صفرا جہل مُبتلا اند کہ شربت شہد و قند را در طبع شان از یک چند با تلخی پیوند است پس چگونہ سود مند شود زبان فارسی از ہندوستان رخت بربست۔ الا ماشاء اللہ شاذ و نادر مرد این میدان اند۔ آن ہم در تغزل و مدحیہ قصیدہ گوئی۔ تعلیم این زبان در سررشتہ تعلیم انگریزی جاری است و طلبہ در زبان فارسی فرس درس میرانند۔ اما مثل درماندگان و بنحوے صرف اوقات میکنند کہ کسے بوقت ضرورت برائے رفع حاجت در جائے ضروریا برائے غسل در حمام بنشیند۔ گورنمنٹ برطانیہ ہمہ ردبل مربی جمیع السنہ مشرقیہ است اما وا اسے بر بدبختی اہل ہند کہ از چارہ کار ناچار اند کہ بسوئے

تکمیل تعلیم نمی گرانید - ہیہات زبان قدیم و فطرئی خویش را بگذاشتند
گورنمنٹ چہ کند ؎

تہیدستانِ قسمت را چہ سود از رہبر کامل
کہ خضر از آب حیوان تشنہ می آرد سکندر را

پندنامہ در اُردو نظم کردن آسان بود لیکن مولوی کاظم کہ عرائس افکار
خود را حلیہ فارسی پوشانیدند وجہ موجہ آن ہمین است کہ در ملکِ بیگانہ ہم زبان
فارسی تقریباً نسیاً منسیاً شدہ است چنانکہ در ہندوستان - سوادِ آن در
طبائع طلبہ پیدا شود و از خواندنش بدانند کہ در گنجِ پارس چہ قدر گران
بہا جواہر پارہا موجود اند و این کان چہا بیش قیمت لعل و یاقوت در
سینۂ خود مرکوزمی دارد - از مبصران و نقادان ملک امید قوی است
کہ این مقالہ عجالہ را دست بدست خواہند برد و معز زسررشتۂ تعلیم این پندنامہ
را کہ خضر راہ طلبہ است و مصلح اخلاق - در نصاب تعلیم داخل کردہ داد
قدر دانی و نکتہ سنجی خواہد داد و بار احسان بر ملک خواہد نہاد - و این نکتہ
فہمی نہ صرف حوصلہ افزاے مولوی کاظم خواہد بود بلکہ راہ تصنیف و
وتالیف کتب در زبان پارس بر دیگر مصنفان و مؤلفان خواہد کشود - وافسردگی
و پژمردگی این زبان روبشگفتگی و تر و تازگی خواہد نمود انشاء اللہ تعالےٰ
یارب قبولیت خاص و عام صبح و شام تا روز قیام حسب مرام باد - بالنبی و
آلہ الامجاد -

سید احمد حسن شوکت - میرٹھ دار الخلافہ صوبہ متحدہ آگرہ و اودہ -

تقریظ کلک گوہر سلک زبدۃ العلماء عمدۃ الفضلاء صدر المتعلمین و
المدرسین بدر المحققین و المدققین الذی تزینت بدورہ المکاتب و
المدارس و اقتبس من شعاع علومہ الاماکن و المجالس اعنی جناب
کرامت مآب حضرت مولانا مولوی سید محمد عبد القادر صاحب نقشبندی
بدخشانی ثم الدہلوی ثم الٹونکی الحال مدرس اوّل سنیر مدرسہ سراج گنج

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم - نحمدہ و نصلی علیٰ رسولہ الکریم

امابعد بر ضمائر ارباب عقل سلیم و خواطر اصحاب رای مستقیم مخفی و مستتر مباد.
کہ جریدۂ نمیقہ و فریدۂ انیقہ ناظم - عامل خودرا از عذاب قہر دارۂ عاصم - موسومہ بہ
پندنامۂ کاظم و نصائح ابوناظم راکہ از کلام بلاغت نظام سخن دان والامقام کہ
بمیدان سخن طرازی بچیرہ زبانی - و طلاقت لسانی گوی سبقت ربودہ - و مثل عندلیب نغمہ
سرای چمن زار در گلزار معانی بعالم ستودہ - اعنی فاضل جلیل عالم نبیل مخزن علوم عقلی
و نقلی منبع کمالات صوری و معنوی محبی و خلیلی مولوی ابوناظم محمد کاظم صاحب سراج گنجی مدرس
بی - ایل ہائی انگلش اسکول سراج گنج است از مواضع عدیدہ فقیر مطالعہ نمودم الحق
کہ بآبیاری سحاب رحمت باری - و دُر فشاری خالق ابر بہاری - نظم شگرف کارندرت
گفتار پر از گلہاری نصیحت آمیز در گلزار رست و خیر موعظت نامۂ دلپذیر - کار آمد برنا و
پیر بہ طرز مثنوی عطار - حرف حرف سرّی از اسرار لفظ لفظ نجات دہندہ آمد دریا در کوزہ
و کوزہ بدریا آمد عجب دلکش و دلخوش و دلدار آمد - بی لوث و بی زنغ روشن آبدار آمد - اگر در وصفش
کتاب معانیہ خلال سطورہ جواہر فی درج کواکب فی برج

گفتہ شود بیجا نباشد۔ غرضکہ این غنیمت باردہ و نعمت شوار دہ را اگر حرز جان و باعث امن و آمان شمارند اولیٰ و احق۔ پس اگر مثل این رسالۂ نافعہ بے نظیر و عجالۂ مفیدہ بدر منیر را در مدارس اسلامیہ و اساکیل عمومیہ خصوصاً در کلاسہا جونیر داخل درس و شامل کورس سازند انسب و الیق۔ امید کہ از در منظومہ و جواہر مکنونۂ ان طفلان سادہ کار و متعلمان نیک کردار نبدے بردارند۔ و از مضامین مفیدہ و مطالب پسندیدہ شان نفعے یابند۔ وما علینا الا البلاغ۔ و آخر دعوانا ان الحمد للہ رب العٰلمین۔

راقم آثم محمد عبد القادر عفی عنہ۔

تقریظ چکیدۂ خامہ فیض شمامہ عالم اریب فاضل لبیب جامع معقول و منقول حاوی فروع و اصول محدث و فقیہ مفسر و نبیہ پسندیدۂ خلائق و مقبول بارگاہ رب مجید اعنی جناب مولنٰا مولوی محمد رشید صاحب الشہیر بقربان علی سراج گنجی سیکنڈ اڈیشنل مولوی مدرسہ کالج سراج گنج۔

الحمد للہ الذی خلق السمٰوات والارض وجعل اللیل والنہار والصلوٰۃ والسلام علی سید الابرار زین المرسلین الاخیار و اکرم من اظلم علیہ اللیل و اشرق علیہ النہار و علیٰ آلہ الاطہار و صحبہ الانوار = اما بعد بر رای معنی آرای ارباب دانش و ضمیر آفتاب ضیاے سنبیش روشن و ہویدا باشد۔ کہ درین آوان سعادت اقتران۔ و زمان بشارت قران۔ رسالۂ نافعہ و عجالۂ مفیدہ مشتمل بر مواعظ و نصائح حسنہ کہ تعلیمش ذریعۂ حصول سعادت و تسلیمش وسیلۂ نجات است منظومہ شاعر نازک خیال۔ ناظم شیرین مقال۔ سخنور معجز بیان نکتہ پرور نکتہ دان۔ عالم اللمعی فاضل لوذعی جامع محاسن و مکارم الوناظم مولوی محمد کاظم صاحب

مدرس پارسی بی ایل ہائی اسکول سراج گنج بارک اللہ فی حیاتہ۔ ونفع اللہ تعالیٰ سائر المسلمین باحسن تالیفاتہ۔ بمطالعہ ام درآمد۔ مبانی اش در موعظت ومعانی در نصیحت عدیم النظیر۔ واشعارش شیرین و دلنشین وعبارتش رنگین وسلیس۔ ومضامینش نمکین ونفیس و دلپذیر مصنّف علام در تسہیل مطالب دقائقش وتکمیل مآرب غرائب وحقائقش وحل مغلقات الفاظش حواشی مفیدہ نیز کشیدہ ودر توضیح وتحقیق ما فیہا از آیات قرانیہ واحادیث شریفہ علی صاحبہا الف الف الصلوات والتحیہ استدلال نمودہ۔ مبتدیان را من حیث الاستفادہ دستور العملے است وخیر رفیق ومنتہیان را از روے۔ افادہ نعم البدلے است وبہترین توفیق۔ الحق برای تعلیم نوآموزان واصلاح حال شان اگر امثال این کتاب در جماعات پائین مدارس واسکیل داخل نصاب شود از بس مفید ومناسب گردد وبعید از صلاح وفلاح نباشد۔ اللہم اجعلہ مقبولا فی الانام۔ واجر عنا ناظمہ العلام۔ وصلی اللہ علی سید المرسلین العظام علیہم الصلوۃ والسلام۔ وعلی آلہ وصحبہ البررۃ الکرام۔ حرّرہ العبد الفقیر الی اللہ الغنی الحمید محمد رشید المعروف بقربان علی تجاوز اللہ عن ذنبہ الخفی والجلی

تقریظ تراویدہ قلم زینت رقم عالم فاضل عارف کامل وحید زمان فرید آوان مظہر اوصاف واخلاق مصدر الطاف واشفاق البارع الاوحد = اعنی جناب مولانا مولوی مختار احمد صاحب صدیقی ٹانگامی اسلام آبادی (مؤلف تواریخ سراج گنج وغیرہ) اسپیشل سب انسپکٹر آف مدارس واسکیل راجشاہی ڈویژن ہیڈ کوارٹر پبنہ

چہ تقریظ آرم برین پند نامہ ｜ سزد گر بنامم خوشا قند نامہ
ما وشما۔ ہندی یا بنگالی۔ افغانی چہ بلوچی۔ پارسی۔ دانان وخوانان درمیان ہمہ اکثر بودند

ونیز بسیار مستند اگر پرسید کہ از کجا و بمطالعہ چہا کتاب این بہائی بیش بہا کہ تعبیرش زبان دانی
زبان شیرین فارسی است حاصل نمودی ہم. کم باشد بلکہ کم از کم کہ بجواب نگوید پند نامہ شیخ سعدی
شیرازی و پند نامہ شیخ فریدالدین عطار. گلستان، بوستان. خارستان وہمچنین جملہ تصانیف
سعدی۔ جامی۔ نظامی۔ قاآنی۔ فردوسی وغیرہم (غفرلہم اللہ تعالیٰ الغفرانہ العاجلہ)
بمطالعہ در آوردہ ام۔ اما حیف است کہ در جوابدہی سوال بالا کہ نامزد رسالہ جات کردہ شود
بجز سلف نہ یکے از مصنفان خلف نامیدہ شود۔۔ وجہش اظہر من الشمس است حاجت
تبیان ندارد۔ ما طبع داریم اقتدا پرست۔ خواہش اجتہاد و تجدید از سرشتِ ما
یک قلم کافور گشتہ است۔ اگر بزور کسے را از مایان ضرورتِ انشا پردازی بر سر
افتد بدرج انتخابات از تصانیف سلف صالحین رسالہ خرد یا کلان بطبع
آوردہ خود سبکسار باشیم وبس. غنیمت است کہ دوستدارم مولوی ابو ناظم محمد کاظم صاحب را
کہ برائے توصیف ایشان خود این شاہد شافی ست۔ درین مستغنی ام یا ہیچم پند نامہ ایشان
درحقیقت پند نامہ ایست کہ مرظاہر و الفاظ بین را ذائقہ قند نامہ می دہد۔ و بحق باطن
نشین و معانی بین شیوہ گنج نامہ ثابت است. جزاہ اللہ الکونین خیر الجزا فی الدارین
این کتاب مرطالبان پارسی آموز را چہ در مدارس عربیہ و چہ در مکاتب و اسکول انگریزی
تحفہ است نیک نامی۔ وہدیہ است طرفہ وگرامی۔ باید و شاید کہ انجمن شورائے
درسیہ دیسی ٹکسٹ بک کمیٹی) این را برای درسگاہ ہائی انگریزی و مدارس عربی و فارسی
منظور فرمودہ مصنف رسالہ ہذا را ذریعۂ اجر سعی نماید۔ تا بہ مصنفان دیگر موجب
ترغیب و تشویق باشد۔ و ذاک ما الہم۔
العاصی مختار احمد صدیقی غفرلہ الولی اسپیشل سب انسپکٹر اسکول و مدارس راجشاہی ڈویسن بنیہ

اشتہار

واجب الاعتبار

(۱) ہر کتابیکہ از مہر و دستخط مؤلف عاری باشد آن مال مسروقہ است ÷

(۲) چونکہ جملہ حقوق تالیف و طبع این کتاب باضابطہ محفوظ است - لہذا ہیچ کس بلا اجازت صریح و فرمایش صحیح مصنف قصد طبعش نفرماید و بغرض نفع قلیل ضرر کثیر برندارد بلکہ ہر قدر نسخہ کہ مطلوب باشد یکے از سراغہائے ذیل طلب نماید

سراغ دستیابی کتاب ہذا

(۱) سراجگنج بی - ایل ہائی اسکول (یا موضع رحمت گنج ڈاکخانہ سراجگنج ضلع پابنہ بنگال) از مصنف۔

(۲) از مینیجر مولوی اینڈ کمپنی سراجگنج ضلع پابنہ (بنگال)

المشتہر

بندہ آثم ابو ناظم محمد کاظم سراجگنجی

THE PAND NAMA-I-KAZEM

OR

KAZEM'S PERSIAN POEMS

(INTENDED FOR MADRASAHS & SCHOOLS)

BY

MAULAVI A. NAZEM, M. KAZEM,

TEACHER B. L. HIGH SCHOOL,

SERAJGANG.

NEW EDITION.

PUBLISHED BY THE AUTHOR.

1915

Title Printed at the Delhi Printing Works, Chowri Bazar, Delhi.

Copies 1,000

Price As. 6 only.